

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑΝ

Κατὰ τὴν τελευταίαν πενητηκοντετίαν, περίοδον ἄλλως ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἀγώνων καὶ περιπετειῶν πολιτικῶν καὶ ἐθνικῶν καὶ δὴ καὶ ἐκκλησιαστικῶν, ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία, παρὰ τὴν πολλαπλὴν ἔλλειψιν μέσων καὶ παρὰ τὴν δυσμένειαν τῶν ὄρων τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς, ἐπετέλεσε προόδους, αἵτινες, μὴ ὑπολειπόμεναι μηδεμιᾶς ἄλλης ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, οὐ μόνον τὴν καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἔθνος, ὡς καὶ τὴν ἐπιστήμην πολλαχῶς ἐξυπηρέτησαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα κατέστησαν καὶ ἔξω τῆς Βαλκανικῆς εὐρέως γνωστόν.

α'. Ἑλληνικὰ θεολογικὰ κέντρα.

Ἐκ τῶν ἐπιστημονικῶν κέντρων, ἅτινα ὑπῆρξαν παρ' ἡμῖν φυτώρια θεολογικῆς κινήσεως καὶ παραγωγῆς, τὰ σπουδαιότερα, αὐτὸ τοῦτο φάροι τηλαυγεῖς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπεδείχθησαν κατὰ πρῶτον λόγον ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου, ἔπειτα δὲ ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολὴ καὶ ἡ παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Σταυροῦ, εἰς ἃ προσετέθη ἐπ' ἐσχάτων ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου.

Τὸ ἑλληνικὸν Κράτος, ἰδρῦον εὐθύς ἀπὸ τῆς καταβολῆς τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου Θεολογικὴν Σχολὴν ἐν αὐτῷ, δὲν συνεμορφούτο ἀπλῶς πρὸς τὸ πρότυπον τῶν Γερμανικῶν Πανεπιστημίων, ὅπερ ἀπεμιμεῖτο, ἀλλ' ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὴν πάτριον εὐσέβειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διεδήλου τὴν πρὸς τὴν «μητέρα Ἐκκλησίαν» εὐγνωμοσύνην τοῦ ἔθνους, ἐνῶ συγχρόνως ἀπεδεικνύετο ἔχον συνείδησιν τῶν ἐν τῷ ἔθνει τούτῳ ἱστορικῶν παραδόσεων τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὡς πατρὶς τῆς ὁποίας ὀμολογεῖται ὑπὸ πάντων ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Ἦτο ἄλλως τε καὶ δὲν ἔπαυσεν νὰ εἶναι ἀπαραίτητος ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἐν τῷ Πανεπιστη-

μῖφ, νοουμένφ ὡς *Universitas Literarum*, οὐ μόνον πρὸς τήρησιν τῆς πανεπιστημιακῆς παραδόσεως καὶ δλοκλήρῳσιν τοῦ κύκλου τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς διατροάνωσιν τοῦ μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ ἐπιστήμης συνδέσμου καὶ πρὸς διατήρησιν τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν διαφόρων πνευματικῶν ρευμάτων ἐν τῇ χώρᾳ, τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς ὁποίας ὁ πρῶτιστος φορεὺς ἅμα καὶ ρυθμιστὴς τυγχάνει τὸ Πανεπιστήμιον, καὶ πρὸς ὑπόμνησιν εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας ἔνθεν μὲν τῆς αἰωνιότητος, ἔνθεν δὲ τοῦ πεπερασμένου τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ γνώσεως¹, ἔτι δὲ καὶ πρὸς ὑποβοή-

1. Κατὰ τὸν ἐπιφανῆ διαλεκτικὸν θεολόγον ἅμα καὶ φιλόσοφον Emil Brunner ἡ παρουσία τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίφ διατρανοῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ κριτικοῦ πνεύματος, δι' οὗ ἡ ἀνθρωπίνη γνώσις λαμβάνει συνείδησιν τῶν ὁρίων της, ἐφ' ᾧ σκοπῷ ἡ Θεολογία ὀφείλει, πρὸς δικαίωσιν τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίφ θέσεως αὐτῆς, νὰ δειχθῆ πιστὴ εἰς τὴν ἀποστολήν της (*Revue de Théologie et de Philosophie* 1930, σελ. 41. Πρβλ. M. Dibelius, *Wozu Théologie?* 1941, σ. 60 ἐξ.) Πόσον δὲ βαθέως τυγχάνει ἐρριζωμένη ἐν τῇ συνείδησει τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἡ συναίσθησις τῆς ἀναγκαϊότητος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς προχείρων παραδειγμάτων. Ἐν πρώτοις προταθείσης πρό τινων ἐτῶν τῆς ἰδρύσεως Πανεπιστημίου ἐν Δρέσδῃ ἀνευ Θεολογικῆς Σχολῆς, διὰ λόγους οἰκονομίας, ὁ διαπρεπὴς τῆς Λωφίας ἱστορικὸς Lamprecht ἐν ἄρθρῳ δημοσιευθέντι ἐν τοῖς *Leipziger Neueste Nachrichten* ἐκαυτηρίασεν ὡς κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν μυωπικῆς τάσεως πρὸς οἰκονομίαν τὴν παράλειψιν Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίφ. Ἐν ἔτει δὲ 1914 πρότασις περὶ καταργήσεως τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν ἐν Γερμανίᾳ προὐκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ τὴν διαμαρτυρίαν ἀπάντων τῶν γερμανικῶν Πανεπιστημίων, ἰδιατέρας μνείας ἀξίας ὄσης τῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ἣτις εἶχεν ὡς ἐξῆς : «Ἡ Νομικὴ, ἡ Ἱατρικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ διαβλέπουσιν ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς πλήρως ἰσότημα μέλη τῶν Πανεπιστημίων, αἵτινες... παραλλήλως πρὸς τὰς ἄλλας Σχολὰς ἐξυπηρετοῦσι τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ἐρεῦνης καὶ διδασκαλίας καὶ εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ καθολικοῦ χαρακτῆρος (*universitas literarum*) τῶν Πανεπιστημίων. Ἐὰν πρόκειται, ὡς πάντες εὔχονται, νὰ ἀποτελέσωσι τὰ Πανεπιστήμια ἐν τῷ μέλλοντι, περισσότερον παρ' ὅσον συμβαίνει σήμερον, φυτώρια τοῦ ὄλου πολιτισμοῦ, οὐδεμίαν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποστῆ ζημίαν ἢ Θεολογικὴ ἐπιστήμη, διότι συνδέεται στενῶς πρὸς ἄλλα πεδία τῆς γνώσεως, μάλιστα δὲ πρὸς μαθήματα φιλοσοφικά, ἱστορικά, ἱθολογικά καὶ νομικά, καὶ διὰ ἰσχυρὰς μετ' αὐτῶν συνεργασίας συνέβαλεν ἰσχυρῶς εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς νεωτέρας Γερμανικῆς Ἐπιστήμης. Οὐχ ἦττον δ' ἀναγκαῖα τυγχάνει ἡ διατήρησις τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις πρὸς τὸ συμφέρον τῆς γενικῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ... Διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν διοίκησιν τῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπως, καὶ ἐν περιπτώσει ἀκόμη χωρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ Κράτους, ἀφήσῃ ἀμείωτον εἰς τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς τὴν παλαιάν των θέσιν ἐν τῷ πλαίσιφ τῶν Πανεπιστημίων, ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἐπιστήμης καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ». «Ὅτε δὲ μετὰ τινα χρόνον ἡ ἐν Δρέσδῃ συγκροτηθεῖσα συνέλευσις τῶν ὁπαδῶν τοῦ Haeckel Γερμανῶν μονιστῶν ἀπεφάσισε νὰ ζητήσῃ τὴν κατάργησιν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τῶν Γερμανικῶν Πανεπιστημίων, αἱ ἀρχαὶ τῶν Πανεπιστημίων τούτων ἀπέκρου-

θησιν εἰς τὴν συγκρότησιν πνευματικῆς ἐνότητος ἐκ τῆς ἀτελευτήτου διασπάσεως τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας; δι' ὃ ἔργον δὲν ἀπεδείχθη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἐντελῶς ἰκανὴ ἢ Φιλοσοφία μετὰ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων τάσεων αὐτῆς'. Ἐκ τούτων δὲ πάντων συνάγεται, ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν ἄλλων πανεπιστημιακῶν Σχολῶν πρωτοκαθεδρία τῆς Θεολογικῆς δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς ἱστορικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς οὐσιώδεις λόγους.

Κύριος σκοπὸς τῆς ἰδρύσεως τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου ἦτο ἡ μόρφωσις τοῦ ἱεροῦ κλήρου καὶ τῶν θρησκευτικῶν διδασκάλων ἢ κατηχητῶν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος. Οὐχ ἦττον ὅμως ἡ ἰδρυσις τῆς Σχολῆς ταύτης ἀπέβλεπε καὶ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης, ἣτις, ὡς καὶ τσαῦται ἄλλαι, ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἠδύνατο νὰ διαφημίση τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος, ἔτι δὲ καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν χώραν ταύτην διεθνὲς πνευματικὸν κέντρον. Ἄν δὲ ὁ πρῶτος σκοπὸς δὲν ἐπέτυχε τελείως, καθ' ὅσον δυστυχῶς μόνον μικρὰ μερὶς τοῦ κλήρου, καὶ δὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὁ ἀνώτατος κληρὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ ἱεροκήρυκες μετέλαβον ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, ὅμως δὲν δύναται νὰ λεχθῆι τὸ αὐτὸ ὡς πρὸς τοὺς ὑπολοίπους σκοποὺς, οὓς εἶχε κληθῆι νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ ἰδρυσις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς παρ' ἡμῖν. Καθ' ὅσον οὐ μόνον ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ ἐμορφώθη τὸ θεολογικὸν προσωπικόν, εἰς ὃ ἀνετέθη ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἀλλ' αὕτη ὑπῆρξε καὶ τὸ σπουδαιότερον φυτώριον τῆς καλλιέργειας τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας, παρὰ τὴν πενιχρότητα τῶν εἰς αὐτὴν παρεχομένων μέσων. Καὶ ἠσθάνοντο μὲν οἱ ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῆς Σχολῆς ταύτης ἐφιέμενοι τελειότερας μορφώσεως τὴν ἀνάγκην νὰ συμπληρώσωσι τὰς σπουδὰς τῶν ἐν πανεπιστημίοις τῆς Ἑσπερίας, κυρίως δ' ἐν Γερμανίᾳ, ὅπως ἄλλως τε συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς πλείστοις τῶν ξένων πανεπιστημίων, οὐχ ἦττον δ' ὅμως ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ, ὡς καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑλληνικαῖς ὀρθοδόξοις Σχολαῖς, ἔλαβον τὴν ὀρθόδοξον μόρφωσιν τῶν τὰ 99 % τῶν Ἑλλήνων θεολόγων, ἐκτὸς ἐλαχίστων φοιτησάντων ἀπ' εὐθείας ἐν ρωσικαῖς ἀκαδημαῖαις καὶ τινων αὐτοδιδάκτων.

Τοῦναντίον ἡ Θεολογικὴ ἡμῶν Σχολή, κατὰ δεῦτερον δὲ λόγον καὶ ἡ τῆς Χάλκης, ἀπέκτησαν τοιοῦτο κύρος ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ, τοῦλάχιστον

σαν κατηγορηματικῶς τὴν ἐν λόγῳ πρότασιν. Ἐντονωτάτῃ δὲ καὶ χαρακτηριστικῇ ὑπῆρξε μάλιστα ἡ δήλωσις τοῦ πρυτάνεως τοῦ ἐν Τυβίγγῃ Πανεπιστημίου Henning, καθηγητοῦ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, διακηρύξαντος ὅτι «ἡ κατάργησις τῶν Θεολογικῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν θὰ ἀπετέλει ἀξιοθρήνητον πτώχευσιν διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀντιπροσωπευομένην ὑψηλὴν Σχολήν» Βλ. καὶ M. Dibelius, Wozu Theologie? σελ. 64.

1. Πρβλ. Κ. Μέρμηγα, Ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν σ. 478 ἔξ.

τῶν Βαλκανίων, ὥστε προσελκύουσι καὶ Σέρβους καὶ Ρουμάνους καὶ Βουλγάρους καὶ Πολωνοὺς καὶ Ἀραβοφώνους ἐκ Συρίας, ἔστι δ' ὅτε καὶ Ρώσους φοιτητάς, προσερχομένους εἰς αὐτάς εἴτε ἵνα ἀπ' ἀρχῆς σπουδάσωσι τὴν ὀρθόδοξον Θεολογίαν εἴτε ἵνα συμπληρώσωσι τὴν θεολογικὴν τῶν μόρφωσιν.¹

Ἄλλὰ καὶ δις τὸν ἐκ κῆρος προσέλαβεν ἡ Θεολογικὴ τῶν Ἀθηνῶν Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ καθόλου Θεολογία, ἀφ' οὗτου μάλιστα κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐνισχύθη ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐτεροδόξους Ἐκκλησίας τὸ ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς στενωτέρας μετ' αὐτῆς γνωριμίας διαφέρον, εἰς ὃ συντέλεσεν οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ λεγομένη Οἰκουμενικὴ ἐκκλησιαστικὴ κίνησις. Εἰς τὴν κίνησιν δὲ ταύτην, χρονολογουμένην ἀπὸ 28 ἔτων, συμμετέχουσι καὶ αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησιαί δι' ἀντιπροσώπων αὐτῶν παρακαθημένων εἴτε ἐν τοῖς παγκοσμίοις ἐκκλησιαστικοῖς συνεδρίοις τῶν οἰκουμενικῶν ὁργανώσεων Word Alliance for promoting international friendship through the Churches (Γενεὴ 1920, Κοπεγχάγη 1922, Πράγα 1928 κλπ), Life and Work ἢ Praktisches Christentum (Στοκχόλμη 1925, Ὁξφόρδη 1937) καὶ Faith and Order (Λωζάννη 1927, Ἐδιμβούργον 1937), εἴτε ἐν θεολογικοῖς συνεδρίοις, οἷα αἱ Ostwestliche Theologenkongferenzen (Νοβισάδ 1929, Βέρνη 1930)² καὶ δὴ καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις συγκροτηθὲν πρῶτον Πανορθόδοξον Θεολογικὸν Συνέδριον (1936). Εἰς ταῦτα δὲ προσθετέα καὶ τὰ ἄλλα παγκόσμια συνέδρια τῶν τελευταίων χρόνων, μάλιστα δὲ τὰ Βυζαντινολογικὰ καὶ τὰ τῶν Ἀνατολιστῶν, εἰς ἃ ἐνεργῶς συμμετέχει καὶ ἡ ἑλληνικὴ θεολογικὴ ἐπιστήμη.

Εὐλόγος λοιπὸν ἦτο ἡ πεποιθήσις τοῦ ἔθνους, ἣν πανηγυρικῶς διερμήνευσεν ὁ καθηγητὴς Α. Ἀναγνωστάκης ἐν τῷ πρυτανικῷ του λόγῳ (26-11-1878), ὅτι «διὰ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

1. Οὕτω π. χ., ἵνα περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγα παραδείγματα, τρεῖς σύγχρονοι ἡμῖν Σέρβοι ἱεράρχαι, ἐν οἷς καὶ ὁ σημερινὸς Μακαρ. Πατριάρχης τῆς Σερβίας Γαβριήλ (Δόξιτς), ὑπῆρξαν πτυχιούχοι τῆς Θεολογικῆς ἡμῶν Σχολῆς. Ἐπίσης τρόφιμοι τῆς ἡμετέρας Θεολογικῆς Σχολῆς ὑπῆρξαν ὁ ἄλλοτε καθηγητὴς τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Θεολογικῆς Σχολῆς Δραγ. Δημητράσκου καὶ ὁ σημερινὸς καθηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐν αὐτῷ κ. Θεόδ. Ποπέσκου, ὡς καὶ ὁ ἄλλοτε καθηγητὴς τῆς ἐν Βαρσοβίᾳ ὀρθοδόξου Θεολογικῆς Σχολῆς κ. Ἰουστίνος Μαυσέσκου, Ρουμάνος τὴν καταγωγὴν. Τῆς δὲ Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης τρόφιμοι ὑπῆρξαν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, πολλοὶ μητροπολίται τῆς Ἀντιοχείανης Ἐκκλησίας, ἐν οἷς καὶ ὁ σημερινὸς Μακαρ. πατριάρχης Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Βούλγαρος Μητροπολίτης Βάρνης Συμεὼν καὶ τινες Ἀγγλικανοί.

2. Ἐκ τῶν συνεδρίων τούτων, ἀτινα διωργάνωσεν ἡ Theologenkommision τῆς οἰκουμενικῆς ὁργανώσεως Life and Work, τὸ μὲν πρῶτον ἠσχολήθη περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς πρὸς Φιλιππησίους, τὸ δὲ β' περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου.

μόνον δύναται νὰ καταστηθῆ ποτε τὸ ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς μικρᾶς ἡμῶν χώρας ἐξακουστόν». Ὅτι δὲ ὑπὸ πάντας τοὺς ὄρους τούτους θὰ ἀνυψούτο ἔτι μᾶλλον τὸ ἀξίωμα καὶ τὸ κύρος καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Θεολογικῆς ἡμῶν Σχολῆς καὶ τῆς θεολογικῆς καθόλου ἐπιστήμης ἐν τῇ συνειδήσει καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἦτο εὐλογον καὶ ἐπόμενονον. ¹

Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ὁ διορισμὸς καθηγητῶν διακριθέντων, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐπὶ ἀρτία ἐπιστημονικῇ καὶ δὴ καὶ ἀμφιλαφεῖ μορφώσει, ἐπὶ συγγραφικῇ καὶ κοινωνικῇ δράσει καὶ ἐπὶ διδακτικῇ ἱκανότητι, καθηγητῶν οἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ κοσμήσωσιν ἐπαξίως καὶ ἔδρας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ οἰασθήποτε εὐρωπαϊκῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ἐξ ἄλλου τὸ διαρκῶς διὰ τῶν ἐπιμόχθων προσπαθειῶν τοῦ διδακτικοῦ αὐτοῦ προσωπικοῦ ἀνυψούμενον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἔθνους κύρος τῆς Σχολῆς ταύτης συνετέλει εἰς τε τὸν καθορισμὸν παγίου καὶ δὴ καὶ ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἔδρων ἐν αὐτῇ ² καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν πέντε θεολόγων πρυτάνεων τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τοῦ 1910 μέχρι τοῦ 1936, εἰς τὴν ὑπὸ θεολόγων ἀπόκτησιν τεσσάρων ἔδρων ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, εἰς τὴν διόρθωσιν πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, εἰς τὴν προσθήκην νέων σπουδαίων κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν πρὸς τὴν Σχολὴν ταύτην ³, εἰς τὸν διορισμὸν θεολόγων ὡς καθηγητῶν τῶν θρησκευτικῶν ἐν ἅπασι τοῖς γυμνασίοις τοῦ κράτους (ἀπὸ τοῦ 1914) καὶ εἰς τὴν παρουσίαν δύο θεολόγων ἐν τῷ ἀνωτάτῳ ἐκπαιδευτικῷ συμβουλίῳ.

1. Βλέπε εἰδικὸν χρονογράφημα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ δημοσιευθὲν ἐξ ἀφορμῆς ἐναρκητηρίου λόγου καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῷ «Ἐλευθέρῳ Βήματι» τῆς 22/2/1926 ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ Θεολόγοι». Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς περὶ τῆς Σχολῆς ταύτης κρίσις ἐτέρου λογίου. «Ἄν ἡ πρόοδος μᾶς πνευματικῆς ἀναζητήσεως τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν ἀκμὴν τῆς φιλολογίας τῆς, κατ' ἔξοχὴν ζῶσα ἐπιστήμη εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ Θεολογία. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου μας εἶναι ἐν ἀκούραστον ἐργαστήριον διατριβῶν καὶ συγγραμμάτων, πολλὰ τῶν ὁποίων διὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀξίαν τῶν ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς διδασκαλίας». (Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐν τῷ περιοδ. «Πειθαρχία» 14/9/1930).

2. Ἀπὸ τοῦ 1911 (νόμος 3825) καὶ ἐφεξῆς θεσπίζεται πάγιος δι' ἐκάστην Σχολὴν ἀριθμὸς ἔδρων, ὅστις διὰ τοῦ σήμερον ἰσχύοντος πανεπιστημιακοῦ νόμου ἀνέρχεται διὰ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν εἰς 13 τακτικὰς καὶ 4 ἐκτάκτους αὐτοτελεῖς ἔδρας.

3. Τὰ σπουδαιότερα τούτων εἶναι κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν τὰ τοῦ Θεαγένους καὶ Ἐμμάς Λιβαδᾶ (1904), τῆς Αἰκ. Μαντζούνη (1905), τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Μιχ. Λιβαδᾶ (1930), τοῦ Μητροπολίτου Κίτρους Παρθενίου Βαρδάκα (1932), τοῦ καθηγητοῦ Χρ. Ἀνδρούτσου (1935) καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου (1938). Ἀξίαι δὲ μνηεῖας καὶ αἱ δωρεαὶ τῶν βιβλιοθηκῶν ἐν τῶν καθηγητῶν αὐτῆς Α. Δ. Κυριακοῦ (†1923), Κ. Δουβουλιώτου (†1943) καὶ Δ. Μπαλάνου, ἡ δωρεὰ τῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Δ. Τζιβανοπούλου, εἰσαγγελέως τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῶν καθηγητῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἰω. Εὐταξίου καὶ Μ. Λιβαδᾶ καὶ τοῦ Ἀθαν. Εὐταξίου.

Τὸ ἀξίωμα τῆς Θεολογικῆς ἡμῶν Σχολῆς ὑπῆρξεν ἀνάλογον πρὸς τὰς ὑπηρεσίας τὰς προσεκεχθείσας ὑπ' αὐτῆς οὐ μόνον εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἔθνος καὶ τὴν κοινωνίαν. Περὶ μὲν τῶν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσιῶν τῆς Σχολῆς ταύτης μαρτυροῦσι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, αἴτε εὐμενεῖς περὶ πολλῶν ἔργων τῶν καθηγητῶν αὐτῆς κρίσεις ἀλλοδαπῶν ἐπιστημόνων καὶ ἢ εἰς ξένας γλώσσας μετάφρασις τινων ἐκ τούτων, ὡς θέλει τις ἶδει κατωτέρω. Αἱ δὲ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς συνίστανται εἰς τε τὴν ὑπ' αὐτῆς καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησίας, τ. ἔ. τῆς Θεολογίας, καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ κλήρου καὶ τοῦ κατηχητικοῦ προσωπικοῦ αὐτῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀναφυσόμενων ἐκάστοτε σπουδαίων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ τὴν σχετικὴν ἐπ' αὐτῶν γνωμοδότησιν. Οὕτω τῇ παρακλήσει τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐμελέτησεν ἡ Σχολὴ αὕτη καὶ ἀπεφάνθη ἐπὶ τοῦ συνταράξαντος τότε τὰς Ἀθήνας ζητήματος τῆς μεταφράσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν (29)10)1901). Μετὰ τινος δὲ μῆνας (21)1)1902) ἀπεφάνθη αὕτη ἐπὶ γράμματος τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ', διαβιβασθέντος εἰς αὐτὴν διὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἡμῶν, περὶ τῶν ληπτέων μέτρων πρὸς τελεσφόρον ἀντιμετώπισιν τῶν τάσεων πρὸς ἀρχαῖς καὶ θεωρίας ἀντιθρονησκευτικὰς κλπ. Τῇ 10)5)1903) ἐγνωμοδότησεν ἐπὶ ἐτέρου γράμματος τοῦ αὐτοῦ Πατριάρχου πρὸς τὰς αὐτοκεφάλους ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας περὶ διαφόρων ζητημάτων, οἷον περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, περὶ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου κλπ. Τῇ 11)2)1925) ἐρωτηθεῖσα ἐγνωμοδότησεν ἐπὶ τῆς μελετωμένης τότε συγκλήσεως Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Τῇ 9)6)1933) ἀπεφάνθη ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Μασσωνίας καὶ τέλος τῇ 30)6)1939) ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ κύρους τῶν ἀγγλικανικῶν χειροτονιῶν.

Ἐννοεῖται ὅτι αἱ πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν Ἐκκλησίαν σπουδαῖαι αὐταὶ ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογικῆς ἡμῶν Σχολῆς ἦσαν ὑπηρεσίαι καὶ πρὸς τὸ ἔθνος, εἰς ἃς πρέπει νὰ τροστεθῶσι καὶ αἱ ἄλλαι ὑπηρεσίαι τῶν καθηγητῶν αὐτῆς καὶ τῶν θεολόγων ἐν γένει εἴτε εἰς τὸν τομέα τῆς πνευματικῆς τοῦ λαοῦ ἡγεσίας, εἴτε εἰς τὸν τῆς κοινωνικῆς δράσεως, ὡς κατωτέρω θέλει δειχθῆ. Ἐν δὲ τῶν σπουδαίων ἀποτελεσμάτων τῆς καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ἀνυψώσεως τοῦ κύρους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης καθόλου ἦτο καὶ ἡ πύκνωσις τῶν τάξεων τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν, τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν ἀνελεθόντος κατὰ τὸ ἀκαδημ. ἔτος 1937—38 εἰς 163, τὸ 39—40 εἰς 181, τὸ 40—41 εἰς 182, τὸ 1941—42 εἰς 187 καὶ τὸ 1946—47 εἰς 300.

~~Οἱ πλείστοι τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας ὑπῆρξαν καὶ ἔξακολουθοῦσι νὰ εἶναι παρ' ἡμῖν λαϊκοί, ὡς καὶ ἡ μεγάλη πλειονοψηφία τῶν πτυχιούχων τῆς Θεολογίας, οἵτινες παραμένουσιν ἐφ' ὅρου ζωῆς λαϊκοί.~~

Τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔχει μὲν τὸν θλιβερὸν ἀντίκτυπον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὃ ἐφημεριακὸς κληρὸς τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ, καὶ μετὰ 118 ἐτῶν ἐλεύθερον βίον, νὰ παραμένῃ κατὰ μέγιστον μέρος ἀμέτοχος πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς μορφώσεως, δὲν εἶναι δὲ ὁμῶς ἀσχετον πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἣτις δὲν ἔχει ἀπαλλοτριωθῆ τῆς ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως στηριζομένης ἰδέας περὶ γενικῆς ἱερωσύνης (παρὰλλήλως πρὸς τὴν εἰδικὴν ἱερωσύνην) καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ τὰ δικαιώματα τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου διατηροῦνται ἐν τισι σημείοις ἀμείωτα, ἢ δὲ ὑπαρξίς λαϊκῶν θεολόγων παραμένει σταθερὰ παράδοσις ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας (Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος, Ἀριστείδης, Ἀθηνῶργος, Ὠριγένης κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς θεολογικῆς του δράσεως, Λακτάντιος, ὁ πατριάρχης Φώτιος προτοῦ νὰ ἱερωθῆ, Μιχαὴλ Ψελλὸς κ.ἄ.). Οὕτω καὶ ἐπὶ 36 διορισθέντων ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου καθηγητῶν τῆς Θεολογίας μέχρι σήμερον μόνον 10 ὑπῆρξαν κληρικοί. Τὸ αὐτὸ παρετηρεῖτο καὶ ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς Χάλκης καὶ Σταυροῦ σὺν τῇ διαφορᾷ, ὅτι ἐκεῖ ὁ σχολάρχης ἦτο πάντοτε κληρικός. Ἄξιον δὲ σημειώσεως, ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1923 φοιτῶσιν ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ καὶ δεσποινίδες, ὧν ἡ πρώτη ἔτυχε πτυχίου τῷ 1928¹.

Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη λαμβανομένη ἐν τῇ Θεολογικῇ τῶν Ἀθηνῶν Σχολῇ μὲν ὁ ροφωσις δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀρτία, μὲν ὁρφωσις οὐ μόνον θεολογικῆ, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῆ καὶ φιλολογικῆ καὶ ἀρχαιολογικῆ καὶ φιλοσοφικῆ καὶ παιδαγωγικῆ καὶ ρητορικῆ καὶ κοινωνιολογικῆ. Θεολογικὰ μαθήματα ἀκούουσιν οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογίας σήμερον παρ' εἰδικῶν καθηγητῶν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας, Ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν, Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἑρμηνείαν τῆς Π. Διαθήκης ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τε ἑβραϊκοῦ κειμένου καὶ τοῦ τῶν Ὁ', Ἑρμηνείαν τῆς Κ. Διαθήκης, Ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Δ., Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, Πατρολογίαν, Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν, Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων, Συμβολικὴν, Δογματικὴν, Ἠθικὴν, Ἀπολογητικὴν, Λειτουργικὴν, Ὀμιλητικὴν, Κατηχητικὴν, Ποιμαντικὴν, Κανονικὸν Δίκαιον, καὶ Θρησκειολογίαν², παραμένουσι δὲ κεναὶ ἡ τακτικὴ ἔδρα τῆς Ψυχολογίας καὶ Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας καὶ αἱ ἕκτακτοι τῆς

1. Τὴν ἐμφάνισιν τῶν πρώτων φοιτητριῶν ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ἐχαιρέτισαμεν διὰ κυρίου ἄρθρου δημοσιευθέντος ἐν τῇ «Ἐκκλησίᾳ» τῆς 26/9/1925 ὑπὸ τὸν τίτλον «Γυναῖκες θεολογοῦσαι».

2. Ἄξιον σημειώσεως, ὅτι ἐν τῇ προτεσταντικῇ Γερμανίᾳ σπανίως τὸ μάθημα τοῦτο συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν θεολογικῶν καὶ μόνον ἐν ὀλίγαις φιλοσοφικαῖς σχολαῖς διδάσκεται ὡς ἰδιαίτερον μάθημα (M. Dibelius, Wozu Theologie? σελ. 46). Τοῦναντίον ἐν πολλαῖς Ρωμαιοκαθολικαῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς διδάσκειται οὐ μόνον ἡ Θρησκειολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ Ψυχολογία καὶ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἅτινα μαθήματα δὲν διδάσκονται ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς.

Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ τῆς Ὑμνολογίας, Ἀγιολογίας καὶ Παλαιογραφίας. Πρὸς δὲ τούτοις ἀκροῶνται καὶ ἐξετάζονται παρὰ τῶν οἰκειῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀρχαίαν Ἱστορίαν καὶ ἰδίᾳ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, Βυζαντινὴν Ἱστορίαν, ἐρμηνεῖαν κλασικῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, Εἰσαγωγὴν καὶ Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας καὶ Παιδαγωγικά. Ἡ μεγίστη πλειοψηφία τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἔχει συμπληρώσει τὰς σπουδὰς αὐτῆς ἐν Πανεπιστημίοις τῆς Ἑσπερίας. Δὲν παύουσι δ' οὗτοι ὑποδεικνύοντες εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὴν ἀνάγκην, ὅπως οἱ θεολόγοι εἶναι οἱ ἐγκυκλοπαιδικότεροι μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων. Πρὸ παντὸς δὲ ἀναδεικνύεται ἔκπαλαι ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ ἡ ἀνάγκη τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως, ἧς ἄλλως τε εὐμοιροῦσι καὶ οἱ πλείστοι τῶν καθηγητῶν αὐτῆς, συμφώνως πρὸς τὸ παράδειγμα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν γένει πρὸς τὰς παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας.

Τὴν ἐπιστημονικωτέραν κατάρτισιν τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας καὶ τὴν μύσιν αὐτῶν εἰς τὸν τρόπον τοῦ ἐπιστημονικῶς ἐργάζεσθαι ἐξυπηρετεῖ ἢ ἐν τοῖς Φροντιστηρίοις συντελουμένη ἐργασία, εἰς ἣν ἰδιαίτιστα ἀπονέμεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προσοχὴ καὶ τῆς ὁποίας καρπὸς εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τσαῦται διατριβαί, αἱ ἀρισταιτῶν ὁμοίων δημοσιεύονται ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ Ἐπετηρίδι τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας. Εἰς τὴν θεολογικὴν καὶ τὴν γενικωτέραν τῶν φοιτητῶν αὐτῆς μόρφωσιν ἀποβλέπουσιν αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐπιχειρούμεναι ἐτήσια ἐκπαιδευτικαὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἐκδρομαί, ὧν αἱ σπουδαιότεραι ὑπῆρξαν αἱ εἰς Μιστρᾶν (1928 καὶ 1935), Θεσσαλονίκην καὶ Ἄγιον Ὄρος (1929), Μετέωρα (1930 καὶ 1938), Μέγα Σπήλαιον καὶ Ἀγ. Λαύραν (1931), Δελφοὺς καὶ Ὀσιον Λουκᾶν (1932), Κρήτην (1933), Ζάκυνθον (1934) καὶ Λέσβον (1936). Ἐπίσης δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους καταβάλλεται ἐν τῇ Θεολογικῇ ἡμῶν Σχολῇ ἰδιαιτέρα φροντίς πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ διαφέροντος τῶν σπουδαστῶν αὐτῆς καὶ πρὸς μελέτην τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων¹. Καθ' ὅλου εἰπεῖν ἢ ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ παρεχομένη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μόρφωσις πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι εἶναι οὕτω πολυμερῆς, ὅσον ἐν οὐδεμιᾷ Σχολῇ, πλὴν ἴσως τῆς Φιλοσοφικῆς. Ὅποιοι δὲ ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ Θεολόγος ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἠθικῆς ὁρίζεται ἐν τῇ ἤδη διὰ τοῦ νομοθ. Διατάγματος τοῦ 1843 τεθεσπισμένη καθομολογήσει τῶν διδακτῶρων τῆς Θεολογίας².

1. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξυπηρετεῖ τὸ φροντιστήριον τῆς Ποιμαντικῆς καὶ τὸ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1932 ἰδρυθέν φροντιστήριον τῆς Χριστιανικῆς Κοινωνιολογίας, οὗτινος μετέχουσι φοιτηταὶ τῆς τε Θεολογικῆς καὶ ἄλλων σχολῶν.

2. «Τὰ δόγματα τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐσαεὶ τηρήσειν

Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικωτέραν τῶν θεολόγων μόρφωσιν ἀποβλέπει ἄφ' ἑνὸς μὲν ἢ διὰ τοῦ νόμου 5148 (10/7/1931) παραχώρησις τοῦ Βυζαντινοῦ τῆς Καπνικαρέας «αοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπως χρησιμοποιηθῆ ὡς πανεπιστημιακὸς ναὸς καὶ δὴ καὶ διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξάσκησιν τῶν τῆς Θεολογίας φοιτητῶν, συμφώνως πρὸς ἐπιθυμίαν τῆς Σχολῆς ἐκφρασθεῖσαν ἅμα τῇ ἰδρῦσει αὐτῆς, ἄφ' ἑτέρου δὲ ἢ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἰδρύσει τοῦ θεολογικοῦ Φροντιστηρίου ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Πετρακῆ, ἔνθα θὰ στεγάζωνται καὶ θὰ καταρτίζωνται ἐκκλησιαστικῶς καὶ χριστιανοπροεπῶς καὶ θὰ ἀσκῶνται πρακτικῶς οἱ τῆς Σχολῆς ἡμῶν τρόφιμοι¹.

Πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐπιστημονικῆς συγκροτήσεως τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν τῶν καθηγητῶν αὐτῆς, ἰδρῦθη διὰ τοῦ πανεπιστημιακοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 τὸ Θεολογικὸν Σπουδαστήριον, περιλαμβάνον τὰ ὑπάρχοντα τότε συγγράμματα τῆς θεολογικῆς βιβλιοθήκης καὶ πλουτισθὲν διὰ πολλῶν νεωτέρων ἀγορῶν καὶ δωρεῶν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τόμων ὑπερβαίνοντων σήμερον τὰς 6000. Ἐν τῷ Σπουδαστηρίῳ δὲ τούτῳ ἰδρῦθη καὶ ἴδιον τμήμα παλαιῶν χειρογράφων καὶ ἐγγράφων δωρουμένων ὑπὸ ἀρχιερέων, θεολόγων κλπ., πρώτου δωρητοῦ γενομένου τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου Θεοκλήτου, ἔπειτα δὲ καὶ τοῦ Σ. Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος κ. Ἰεζεκιὴλ καὶ ἄλλων². Ὡς ἴδιον δὲ ἐπιστημονικὸν ὄργανον τῆς Σχολῆς ταύτης χρησιμεύει ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πανεπιστημιακοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 ἰδρυθεῖσα τῷ 1924 «Ἐπιστημονικὴ ἑπετηρὶς τῆς θεολογικῆς Σχολῆς», ἐν ἧ ἔχουσι δημοσιευθῆ οὐκ ὀλίγαι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι τοῦ διδακτικοῦ αὐτῆς προσωπικοῦ. Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ ἔτους 1934—40 ἐξεδίδετο καὶ ἰδιαιτέρα «Ἐπε-

ἀκέραια καὶ ἀκίβδηλα, ταῖς θεαῖς Γραφαῖς, αὐτῷ τε τῷ ἱερῷ Ἐὐαγγελίῳ καὶ ταῖς τῶν Ἀποστόλων διδασκαλίαις καὶ τοῖς τῶν ἑπτὰ δὲ Οἰκουμενικῶν συνόδων θεσπίσμασιν ἀπαρατρέπτως ἐπόμενος καὶ μηδὲν τούτοις ἀντίδοξον μὴτ' ἀπηχές, μὴτ' ἀλλότριον μὴτ' ἑτέρους διδάξειν, μὴτ' αὐτὸς ἀποδέξασθαι. Ὅπου δ' ἂν γῆς ἀπίω τὸ τῶν θεολογούντων τηρήσειν ἀξίωμα, σεμνοπρεπεῖα μὲν βίου, ἡθῶν δὲ χρηστότητι διατρέπων, τοιοῦτον ἑμαυτὸν ἐν πᾶσιν παρῆχων, οἷον προσήκει φαίνεσθαι τὸν Θεολογίας, τῆς τῶν ἐπιστημῶν ἀκροτάτης, ἀψάμενον καὶ τὴν ταύτης μελέτην προηρημένον».

1. Τὸ ἴδρυμα τοῦτο θεμελιωθὲν ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου δαπάναις τῆς Ἐκκλησίας ἀπεπερατώθη μερίμνη τοῦ διαδόχου αὐτοῦ λήγοντος τοῦ 1940, ἀλλ' αἱ περιστάσεις τοῦ ἔθνους ἐπέβαλον τὴν χρησιμοποίησιν αὐτοῦ ὡς Στρατιωτικοῦ Νοσοκομείου. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἰδρύσεως Θεολογικοῦ Φροντιστηρίου εἶχε διατυπωθῆ ἐν εἰδικῷ ἐγγράφῳ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοκλήτου πρὸς τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς Ριζαρείου Σχολῆς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1904, (Χρυσοστ. Παπαδοπούλου Ἱστορία Ριζαρείου Σχολῆς σελ. 164—5).

2. Α. Φυτράκη, Κατάλογος χειρογράφων Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου (1937).

τηρὶς τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς», ἐν ἣ ἔδημοσιεύοντο πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ αἰ ἄρισται τῶν φροντιστηριακῶν ἐργασιῶν αὐτῶν.

2. Ἄλλα ἑλληνικὰ θεολογικὰ φυτώρια

Μετὰ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου ἔρχεται εἰς λόγον ἀρχαιότητος καὶ σπουδαιότητος ἡ ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ τῆς Προποντίδος Θεολογικὴ Σχολή, ἐν ἣ, ἰδρυθεῖσα τῷ 1843 ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Δ', ἐμορφώθη οὐ μόνον ἡ ἱεραρχία καὶ ὁ ἀνώτερος κλῆρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἀλλὰ καὶ τινες τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, πλήν τῆς ρωσικῆς.

Ἡ Σχολὴ αὕτη ἦτο ἐπτατάξιος περιλαμβάνουσα πλήρη τὸν κύκλον τῶν γυμνασιακῶν καὶ τῶν θεολογικῶν μαθημάτων, ἐξαιρουμένης τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη τὸ πτυχίον αὐτῆς ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν νόμων ὡς ἰσοδύναμον πρὸς τὸ τῆς ἡμετέρας Θεολογικῆς Σχολῆς. Σχολάρχαι καὶ καθηγηταὶ τῆς Σχολῆς ταύτης, ἥτις χρησιμεύει καὶ ὡς τὸ θεολογικὸν συμβουλευτικὸν σῶμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐκέκτητο λαμπρὰν βιβλιοθήκην περιέχουσαν καὶ πολλὰ χειρόγραφα, ἐχηρημάτισαν ἔγκριτοι θεολόγοι ἀμιλλώμενοι κατὰ τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν, πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις, ἐν οἷς καὶ ἄνδρες τῆς περιωπῆς τοῦ Φ. Παπαδοπούλου καὶ τοῦ Χρ. Ἀνδρούτσου, τοῦ Β. Ἀντωνιάδου καὶ τοῦ Β. Στεφανίδου. Δυστυχῶς λόγῳ τῶν κρατουσῶν, μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον ἐν Τουρκίᾳ συνθηκῶν καὶ τῶν περιοριστικῶν μέτρων ἡ Σχολὴ αὕτη ἦτο ὑποχρεωμένη ἔκτοτε νὰ φυτοζωῇ¹. Ὡς ὄργανον δὲ τῆς ἐν τῷ εἰρημένῳ Πατριαρχεῖῳ θεολογικῆς κινήσεως, ἅμα δὲ ὡς ἐπίσημον τοῦτου ὄργανον, ἐχρησίμευσεν ἄλλοτε μὲν ἡ τῷ 1880 ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ' ἰδρυθεῖσα «Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», μετὰ δὲ τὴν παῦσιν αὐτῆς καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1925 «Ἡ Ὁρθοδοξία».

Ἐπίσης ἀξιόλογον κέντρον τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰεροσολύμων Κυρίλλου τοῦ Β' τῷ 1845 ἰδρυθεῖσα ἐν τῇ παρὰ τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱ. Μονῇ τοῦ Σταυροῦ Θεολογικὴ Σχολή, ἥτις ἐκέκτητο πλουσίαν εἰς χειρόγραφα βιβλιοθήκην². Ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ διωργανώθη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ μετὰ τινων διακοπῶν ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1909, ἔφθασε δ' εἰς μεγάλην ἀκμὴν σχολαρχοῦντος τοῦ τότε ἀρχιμανδρίτου, εἷτα δὲ ἀρχι-

1. Ἦδη καταβάλλονται προσπάθειαι πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς ἱστορικῆς ταύτης σχολῆς, εἰς ὃ ἐλπίζεται ὅτι θὰ συντελέσῃ καὶ ἡ ἐπιτραπέσια ἡδῆ, ὡς λέγεται, μετὰ κλήσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐγκρίτων θεολόγων ἐπὶ ὠρισμένην θητεία.

2. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἱ. Μονὴ τοῦ Σταυροῦ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ Θεολογικὴ Σχολή (1905).

πισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἐμορφώθη ἡ ἱεραρχία καὶ ὁ ἀνώτερος κλήρος οὐ μόνον τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἀλλ' ἐν μέρει καὶ ἄλλων ὁμόρων ἐκκλησιῶν καὶ δὴ καὶ τῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Κύπρου. Ἡ Σχολὴ ὅμως αὕτη, ἐορτάσασα μεγαλοπρεπῶς τὴν πεντηκονταετηρίδα αὐτῆς τῷ 1905, διελύθη, ὡς μὴ ὄφειλε, τῷ 1909, ἵνα μὴ ἀνασταθῇ μέχρι τοῦδε, εἰ καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ πολυτίμους ὑπηρεσίας οὐ μόνον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὸ ἔθνος ἀναδιοργανουμένη καὶ χρησιμεύουσα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ ὡς κέντρον βιβλικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον ἐν Παλαιστίνῃ ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι τοιούτου εἴδους ἐτερόδοξοι σχολαί, ὧν τρεῖς τυγχάνουσι ρωμαιοκαθολικαί. Ὅποια δὲ θεολογικὴ κίνησις ἀνεπτύχθη ἐκ τῆς Σχολῆς ταύτης, κίνησις ὑφισταμένη ἔτι καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ θεολογικοῦ τούτου φυτωρίου καὶ ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ τυπογραφείου τοῦ ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου, ἀποδεικνύουσι, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ οἱ τόμοι τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκδιδομένου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1903 καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου διευθυνομένου καλοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών».

Ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀναπτυχθεῖσα θεολογικὴ κίνησις μετεπήδησε καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐνθα κατέφυγον μετὰ τὴν διαφωνίαν αὐτῶν πρὸς τὸν τότε Πατριάρχην Δαμιανὸν δύο πρωτεργάται τῆς ἐν λόγῳ κινήσεως, ὁ πολλὸς σχολάρχης τῆς σχολῆς τοῦ Σταυροῦ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ ὁ καθηγητὴς αὐτῆς Γρηγ. Παπαμιχαήλ, εἰς ὃν καὶ ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ τότε Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φωτίου ἡ ἴδρυσις καὶ διεύθυνσις τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, τοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δελτίου «Πανταίνου». Ἐν τῷ «Ἐκκλησ. Φάρῳ», ὅστις ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ (1908 - 1918), τῇ συνεργασίᾳ καὶ τοῦ Χρυσ. Παπαδοπούλου καὶ ἄλλων ἐκπεῖθεν καὶ ἐντεῦθεν ὁρμωμένων θεολογικῶν δυνάμεων, ἀνεδείχθη τάχιστα εἰς ἄριστον ἐπιστημονικὸν περιοδικόν, οἷον ἦτο καὶ ἡ «Νέα Σιών», εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος λαμπραὶ ἐπιστημονικαὶ διατριβαὶ καὶ βιβλιοκρισίαι. Ὁ δὲ διάδοχος τοῦ Φωτίου ἐν τῷ Ἀλεξανδρινῷ θρόνῳ Πατριάρχης Μελέτιος Ἰδρυσεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ Ἱεροδιδασκαλεῖον «Ἁγίος Ἀθανάσιος», ἐν ᾧ ἐδιδάσκοντο καὶ πλεῖστα θεολογικὰ μαθήματα καὶ τὸ ὅποιον ὁ εἰρημένος πατριάρχης ἐφιλοδόγησε καὶ ἀπεπειράθη νὰ προβιβάσῃ εἰς Θεολογικὴν Σχολήν, χωρὶς, ὡς ἦτο ἐπόμενον, νὰ ἐπιτύχῃ ἡ προσπάθεια αὐτοῦ. Θεολογικῆς τιнос κινήσεως φυτώριον ἐγένετο πρὸς καιρὸν καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Μελετίου Μεταξάκη, ὡς μητροπολίτου Κιτίου, ἰδρυθὲν ἐν Λάρνακι «Παγκύπριον Ἱεροδιδασκαλεῖον» (1910).

Τῷ 1937 ἰδρύθη ἐν Pomfret Conn. ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς
«ΘΕΟΛΟΓΙΑ» Τεύχος Β'

τῆς Ἀμερικῆς, χάριν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν αὐτῆς, ἡ «Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Ὁρθόδοξος Σχολή, τῷ Τιμίῳ Σταυροῦ», τῷ δὲ 1942 ἰδρύθη καὶ ἐν τῷ τότε ὀλοκληρωθέντι Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης Θεολογικὴ Σχολή.

Φυτώριον θεολογικὸν ὑπήρξε ἀπὸ τοῦ 1844 καὶ ἡ Ριζάρειος Ἐκκλησιολογία, ἐν ἣ, συμφώνως πρὸς τὴν ἔγγραφον ἐπιθυμίαν τοῦ ἰδρυτοῦ Γ. Ριζάρη, ἐδιδάσκετο μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 1917 ὀλοκληρὸς ὁ κύκλος τῶν θεολογικῶν μαθημάτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ ἐξ ἧς ἀνεδείχθησαν οὐ μόνον πολλοὶ ἐθναπόστολοι τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οὐκ ὀλίγοι ἐργάται τῆς ἐπιστήμης, οἷοι οἱ Π. Ρομπότης, Ζ. Ρώσης, Α. Δ. Κυριακός, Ἰω. καὶ Ἀθ. Εὐταξίας, Γ. Δέρβος, Φ. Παπαδόπουλος, Ἰ. Μεσολωρᾶς, Ν. Παπαγιαννόπουλος, Κ. Δουβουνιώτης, Θ. Βορέας, Δ. Πετρακάκος, Γ. Σωτηρίου, Ν. Λούβαρις, Π. Μπρατσιώτης, Β. Βέλλας, Ἰ. Θεοδωρακόπουλος, Ξ. Ζολώτας, Α. Φιλιππίδης, Β. Ἐξαρχος, Γ. Κονιδάρης κ. ἄ.

Ἐπίσης φυτώριον θεολογικὸν οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, ἀμα δὲ καὶ φορεὺς κινήσεως οὐ μόνον ἐκκλησιαστικῆς σπουδαίας, ἀλλὰ καὶ θεολογικῆς, ἀνεδείχθη καὶ ἡ ἐν ἔτει 1907 ἰδρυθεῖσα καὶ ἤδη οὐ μόνον παρ' ὄλω τῷ ὁμοδόξῳ, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῷ ἑτεροδόξῳ ἐκκλησιαστικῷ κόσμῳ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς εὐρέως γνωστὴ ἀποβάσα Ἀδελφότης Θεολόγων «ἡ Ζωή»¹. Ἡ Ἀδελφότης αὕτη ἐπιδιώκει μὲν κυρίως ἐποικοδομητικὸς σκοποῦς, δὲν παραλείπει δ' ὅμως δι' ἐπιλέκτων μελῶν τῆς νὰ καλλιεργῇ ἐντατικῶς καὶ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου διὰ τῆς ἐπανειλημμένης ἐκδόσεως καὶ εὐρείας διαδόσεως τῆς Ἀγ. Γραφῆς² καὶ ἔργων τῶν Ἑλλήνων πατέρων, διὰ τοῦ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ κηρύγματος, διὰ τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῶν κατηχητικῶν σχολείων καὶ διὰ τοῦ ὑπὲρ τὰς 100.000 συνδρομητῶν ἀριθμοῦντος φερωνύμου περιοδικοῦ αὐτῆς καὶ δι' ἄλλων μέσων συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τὴν ἀνάπτυξιν ὑγιоῦς ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, ἀτινα βεβαίως ἀποτελοῦσι προϋπόθεσιν ἀπαραίτητον ζωηρᾶς καὶ καρποφόρου θεολογικῆς κινήσεως.

1. Περὶ τῆς Ἀδελφότητος ταύτης ὄρα ἡμέτερον διεξοδικὸν ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ» ἐν λέξει «Ζωή», ἔνθα σημειοῦται καὶ ἡ σχετικὴ ξένη καὶ ἡμετέρα βιβλιογραφία.

2. Ἡ μὲν Κ. Διαθήκη ἔχει μέχρι τοῦδε δημοσιευθῆ τρεῖς καὶ εἰς 180.000 ἀντίτυπα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Κειμένου τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου, ἡ δὲ Π. Διαθήκη τῶν Ο' δις καὶ εἰς 9165 ἀντιτύπων, ὧν ἡ μὲν α' ἐκδοσις ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς τοῦ Tischendorf, τῆς δὲ β' ἐπεμελήθη ὁ ὑποφαινόμενος στηριχθεὶς κυρίως ἐπὶ τῆς νεωτάτης ἐκδόσεως τοῦ Rahlf's, προκειμένου δὲ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγωσμάτων τῆς Π. Δ. ἐπὶ τῆς παλαιᾶς χειρογράφου καὶ ἐντύπου παραδόσεως αὐτῆς (1939).

β') Ἡ ἑλληνικὴ θεολογικὴ κίνησις

Περὶ τὰ εἰρημένα κέντρα καὶ φυτώρια στρέφεται κυρίως ἡ ἑλληνικὴ θεολογικὴ κίνησις, ἥς συμμετέχουσιν οὐ μόνον ἐπιστήμονες θεολόγοι, ἀλλὰ καὶ φιλόμουσοι ἄμα καὶ ζηλωταὶ κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ καὶ δὴ καὶ τινες εὐσεβεῖς ἀντιπρόσωποι τῶν θύραθεν ἐπιστημῶν, οἳ οὐκ ἔπαυον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὁ Ι. Σκαλτσούνης, ὁ Μ. Γαλανός, ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ Μ. Γεδεών κ.ἄ. Ὡς ὄργανα δὲ τῆς θεολογικῆς κινήσεως κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν ἐχρησίμευσαν ἐν Ἑλλάδι μὲν τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ θρησκευτικὰ περιοδικά, οἷα ὁ «Ἱερός Σύνδεσμος» (διευθύνται Ι. Μεσολωρᾶς, Κ. Δυοβουνιώτης, Π. Μπρατσιώτης κ.ἄ.), ἡ «Ἀνάπλασις» (διευθύνται Κ. Διαλησιᾶς, Μ. Γαλανός, Ι. Παπαδόπουλος κλπ.), ὁ «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ» (διευθ. Γρ. Παπαμιχαήλ), ἡ «Ἐκκλησία» (διευθ. Γρ. Παπαμιχαήλ), ἡ «Ζωή», οἱ «Τρεῖς Ἱεράρχαι», ἡ «Καينὴ κτίσις», τὸ «Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα», αἱ «Ἀκτῖνες», ἡ «Λυχνία», ὁ «Ἀπόστ. Παῦλος», ἡ «Ἀπολύτρωσις», ἡ «Ἐνορία» κλπ. καὶ κυρίως τὰ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ὧν ἡ διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν Γρ. Παπαμιχαήλ, ἦτοι ἡ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου ἰδρυθεῖσα «Καينὴ Διδαχὴ» (1919 - 20), ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου ἰδρυθεῖσα «Θεολογία» (1923), ἡ «Ἐπιστημονικὴ ἑπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς», ἔτι δὲ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου ἰδρυθεῖσα καὶ διευθυνομένη «ἑπετηρὶς τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας», κατὰ μέγα δὲ μέρος καὶ ὁ «Νέος Ἑλληνομνήμων», τὰ «Ἑλληνικά», ἡ «ἑπετηρὶς τῆς ἑταιρίας τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν», τὸ «Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τὸ «Ἀρχεῖον Πόντου», τὰ «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τὰ «Θρακικά», τὸ «Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν» τοῦ Ἐλευθεροδάκη, ἡ «Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδεία», ἡ «Θρησκευτικὴ καὶ Χριστ. Ἐγκυκλοπαιδεία» καὶ τὰ Byzant. Neugriechische Jahrbücher, ἐν δὲ τῇ Κωνσταντινίδι ἡ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», ἡ «Ἀναγέννησις», ὁ «Νέος Ποιμὴν», τὸ «Φῶς» καὶ ἡ «Ὁρθόδοξια», ἐν Ἱερουσαλήμ ἡ «Νέα Σιών», ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ ὁ «Πάντανος», ἐν Σμύρνῃ ὁ «Ι. Πολύκαρπος», ἐν Κύπρῳ ὁ «Ἀπόστολος Βαρνάβας», ἐν Θεσσαλονίκῃ ὁ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» (διευθύνται Ν. Λούβαρης, Γ. Ἀνδρεάδης, Ν. Ρόκος, Β. Ἰωαννίδης), ἐν Μυτιλήνῃ ὁ «Ποιμὴν» καὶ ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ὁ «Ὁρθόδοξος Παρατηρητής», ὄργανον τῆς Ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Ἀμερικῆς.

Τεκμήρια δ' ἄμα καὶ φορεῖς τῆς ζωηρᾶς ἑλληνικῆς θεολογικῆς κινήσεως, ἥτις ἀπὸ τοῦ προηγουμένου παγκοσμίου πολέμου ἐφάνη περιοριζομένη κυρίως ἐν Ἑλλάδι, ὅπου συνεκεντρώθησαν αἱ ἀξιολογώτεραι θεολογικαὶ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶναι καὶ τὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη

συγκροτηθέντα θεολογικά συνέδρια, ἤτοι τὸ συνέδριον Ἑλληνικῆς Θεολογίας (1930)¹, καὶ τὸ Ἀ' Συνέδριον Ὁρθοδόξου Θεολογίας (1936), ἐν ᾧ ἀντιπροσωπεύθησαν ἅπασαι αἱ ὀρθόδοξοι θεολογικαὶ Σχολαὶ (πλὴν τῆς σόβιετικῆς Ρωσσίας) καὶ ὅπερ παρηκολούθησαν καὶ ἑτερόδοξοι παρατηρηταί.

γ') Σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας

Ἡ Θεολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἐκκλησίας, παρ' ἧς λαμβάνει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ὅπερ ἐρμηνεύει (ἐρμηνευτικὸς κλάδος), ἐξετάζει τὴν ἱστορίαν τῆς διαδόσεως καὶ διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος (ἱστορικὸς κλάδος), συστηματοποιεῖ αὐτό, σπουδάζουσα ἅμα ὅπως συμβιβάσῃ τὴν πίστιν πρὸς τὴν γνῶσιν (συστηματικὸς κλάδος) καὶ τέλος μελετᾷ τὴν θεωρίαν καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ ἐν τῇ πράξει (πρακτικὸς κλάδος). Ὡς τοιαύτη ἐπιστήμη ἡ Θεολογία δὲν ἐπαύσατο παρ' ἡμῖν διατελοῦσα εἰς ἀρμονικὰς σχέσεις πρὸς τὴν ποιμαίνουσαν Ἐκκλησίαν, χωρὶς μῆτε ὑποδεδουλωμένη νὰ εἶναι εἰς αὐτήν, ὅποτε θὰ ἀπεγυμνοῦτο τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος, μῆτε νὰ ἀξιοῖ τὴν τελείαν ἀπ' αὐτῆς χειραφεσίαν καὶ ἀποξένωσιν, ὅποτε διὰ τὴν θεραπείαν τελείως χειραφετημένης Θεολογίας, θ' ἀπητεῖτο ἡ ἴδρυσις ἐλευθέρως Θεολογικῆς Σχολῆς, καθ' ὅσον αἱ ὑπάρχουσαι κρατικά, ἢτε προοριζόμεναι διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου καὶ τῶν κατηχητῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, φέρουσι οἰκοθεν ὁμολογιακὸν χαρακτῆρα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ μνημονευθεῖσα (σ. 94) καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου ἔκπαλαι καθιερωμένη καθομολόγησις τῶν διδασκῶν τῆς Θεολογίας. Πάντως ἡ ὁμολογιακὴ δέσμευσις τῆς Θεολογίας δὲν ἀποστερεῖ αὐτήν, ἄνευ ἑτέρου, τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος, καθ' ὅσον ὁ χαρακτῆρ οὗτος δὲν ἔγκειται οὔτε ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἀπροϋποθέσει, ὡς ἐνομιζετο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς θετικοκρατίας τοῦ 19 αἰῶνος (positivismus), ἐνᾧ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ σημερινῇ ἐπιστήμῃ γνωσιολογικὴν πεποίθησιν δὲν ὑπάρχει τελείως ἀπροϋπόθετος ἐπιστήμη², οὔτε ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἐλευθερίᾳ τῆς ἐρεῦνης, οἷα ἐπίσης δὲν ὑπάρχει ἐν οὐδεμιᾷ ἐπιστήμῃ, δεδομένης τῆς τε ἐξωτερικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς δεσμεύσεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀλλ' ἐν τῇ εἰλικρινεῖ ἐκζητήσει τῆς ἀληθείας³, ἣτις καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὑψιστον τῆς ἐπιστήμης νόμον, καὶ ἐν

1. M. Dibelius, Wozu Theologie? 1941 σ. 60 ἐξ. Π. Μπρατσιώτου, Ἀθθεντία καὶ ἐλευθερία ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ 1931 σ. 29 ἐξ. Κ. Μέρμηγκα, Ἐπιστημολογία σελ. 1 ἐξ.

2. Donat, Die Freiheit der Wissenschaft 1910, σ. 458., Bilz, Einführung in die Theologie, 1935, σ. 80 ἐξ., Fr. Foerster, Autorität und Freiheit, 1911 σ. 24 ἐξ.

τῇ προόδῳ, ἅτινα ἀναμφιβόλως ὑπάρχουσιν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ.

Πρὸς τὰς ἀλλὰς ἐπιστήμας αἱ σχέσεις τῆς Θεολογίας ὑπῆρξαν μὲν παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁμαλώτεραι ἢ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ὅπερ ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παρουσίαν καὶ ἀρμονικὴν μετὰ τῶν ἄλλων Σχολῶν συνεργασίαν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν συνεργασίαν τῶν θεολόγων καθόλου μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, βραδυτέρον δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, παρευδοκίμησιν τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς θετικοκρατίας καὶ τὴν ἐπικράτησιν τάσεων πνευματικωτέρων, δὲν ὑπῆρξαν δ' ὅμως καὶ τελείως ἀρμονικαί, καθ' ὅσον δὲν ἔλειψαν αἱ ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν θετικῶν κυρίως, καθ' ἧσσαν δὲ λόγον καὶ τῶν θεωρητικῶν καὶ διὰ καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἀδικοὶ ἐπιθέσεις εἴτε κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἴτε ἰδιαίτερος κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν ἀντίθεσιν δὲ ταύτην ὀφείλει τὴν γένεσιν αὐτῆς μέγιστον μέρος τῆς σημαντικῆς ἀπολογητικῆς παραγωγῆς τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας.

δ' Πνευματικαὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ Θεολογίᾳ

Λεδομένης τῆς συντηρητικότητος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, οὐσῆς κατ' ἐξοχὴν Ἐκκλησίας τῆς παραδόσεως, ἀλλ' ἅμα ὄντος γνωστοῦ ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἔκπαλαι συνδυάζεται ἀρμονικῶς ἡ ἐλευθερία μετὰ τῆς αὐθεντίας, ἐπόμενον ἦτο ὅτι καὶ ἡ Θεολογία αὐτῆς κατὰ κανόνα θὰ συνδύαζε τὴν καλῶς νοουμένην συντηρητικότητα μετὰ τῆς ὀρθῶς νοουμένης ἐλευθερίας. Οὕτως, ὁ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξος Θεολόγος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι οὔτε ἀπλῶς συντηρητικὸς οὔτε ἀπλῶς φιλελεύθερος, ἀλλὰ τὸ συναμφοτέρον, ἦτοι συντηρητικὸς ἅμα καὶ φιλελεύθερος, μὴ ἀποκλειομένης τῆς ἐντὸς ὁρισμένων ὁρίων ἔνθεν κἀκεῖθεν διαβαθμίσεως. Ὡς ἀκρότητες δὲ λογίζονται ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ ἔνθεν μὲν ἡ ὑπερσυντηρηκότης, ἔνθεν δὲ ἡ ὑπέρμετρος ἐλευθεροφροσύνη ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ λεγομένου νεωτερισμοῦ (Modernismus).

Καὶ δὲν ἔλειψαν μὲν τοιαῦται τάσεις ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, δὲν εὔρην δ' ὅμως αὐταὶ σοβαρὰν ἀπήχησιν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος, μήτε τῆς ὑπερσυντηρητικότητος μήτε τῆς μονοδερνιστικῆς ἐλευθεροφροσύνης προσιδιαζούσης εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, τοῦλάχιστον τῆς ἑλληνικῆς, ἀμφοτέρων δὲ τῶν τάσεων τούτων ἀποτελουσῶν παραφωνίαν μὴ ἀνεκτὴν ἐν αὐτῇ. Ἄλλως τε ὑπερσυντηρητικότης καὶ ἐπιστήμη εἶναι ἔννοιαὶ ἐξ ἴσου ἀντιφατικαὶ ὅσον καὶ Μονοδερνισμὸς καὶ Ἐκκλησία, τῆς μὲν ὑπερσυντηρητικότητος μὴ συμβιβασομένης πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης, τοῦ δὲ Μονοδερνισμοῦ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας.

ε') Ἡ δρᾶσις τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων Θεολόγων

Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη καὶ ὑπεδείχθη, ἡ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων θεολόγων ὑπῆρξε κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν παμμερῆς, ἐκδηλωθεῖσα ζωηρῶς ἐπὶ τε τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου.

I. Συγγραφικὴ παραγωγή

Ἡ θεολογικὴ ἐπιστημονικὴ παραγωγή ὑπῆρξε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἀρκούντως ἱκανοποιητικὴ, οὕσα πάντως δαυμλεστέρα ἢ κατὰ τὸν ἰθ' αἰῶνα καὶ, ἀναλόγως, μὴ ὑπολειπομένη οἰασδῆποτε ἄλλης νεωτέρας ἐπιστημονικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι, καὶ τοῦτο παρὰ τὰς ἐπιπροσθούσας σοβαρωτάτας δυσχερείας καὶ δὴ καὶ παρὰ τὴν πτωχείαν τῶν ἑλληνικῶν βιβλιοθηκῶν εἰς ξένα βιβλία καὶ περιοδικά, παρὰ τὸν λίαν περιορισμένον ἀριθμὸν τῶν ἀναγνωστῶν, παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἐνθαρρύνσεως ἐκ μέρους εἴτε τῆς Ἐκκλησίας εἴτε τῆς Πολιτείας καὶ παρὰ τὴν ἀπουσίαν καὶ ἄλλων ὄρων ἐντατικωτέρας θεολογικῆς ἐπιστημονικῆς δρᾶσεως, ἅτινα πάντα ἀποδεικνύουσι αὐτὸ τοῦτο ἡρωϊκὴν τὴν παρ' ἡμῖν συγγραφικὴν θεολογικὴν δρᾶσιν. Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεολογικὴν κίνησιν, ἥτις ἐστράφη πρὸς πάντας τοὺς κλάδους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐπέκεινα αὐτῆς, πρωτοστατοῦσι μὲν οἱ καθηγηταὶ τῶν θεολογικῶν σχολῶν, μετέχουσι δ' ὅμως αὐτῆς ζωηρῶς καὶ ἄλλα θεολογικὰ δυνάμεις καὶ δὴ καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἱεροῦ κλήρου καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, ὡς εἴπομεν.

1. Ἐξηγητικὸς τῆς Θεολογίας κλάδος

Ἐπὶ μὲν τοῦ πεδίου τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰργάσθησαν ὁ Ν. Παπαγιαννόπουλος († 1926), δημοσιεύσας μελέτην περὶ τῆς Σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ Ναοῦ (1900), ἐρμηνείαν τοῦ ὕμνου τοῦ προφήτου Ἀββακούμ καὶ Ἑβραϊκὴν γραμματικὴν (1912), ὁ Θ. Βορέας, δημοσιεύσας ἄλλα τε καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ὄγ' ψαλμοῦ καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως (1920), ὁ Σπ. Παπαγεωργίος δημοσιεύσας σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Π. Α. (1911) καὶ ὁ Β. Ἀντωνιάδης συγγράφας Ἐγχειρίδιον Ἱερᾶς Ἐρμηνευτικῆς καὶ Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἐκδοθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (1937). Σήμερον δὲ ἀσχολοῦνται περὶ τὴν Π. Α. ὁ Π. Μπρατσιώτης δημοσιεύσας ἄλλα τε καὶ Ἑβραίων παίδων ἀγωγήν (1920), πραγματείαν περὶ Φιλισταίων καὶ τοῦ αἰγαϊοκρητικοῦ πολιτισμοῦ ἐν Παλαιστίνῃ (1926), Ἑβδομηκοντολογικὰ μελετήματα (Α' ἱστορία τῶν ἑβδομηκοντολογικῶν ἐρευνῶν, Β' ἡ γλῶσσα τῶν Ο' 1926 - 1927), περὶ τῆς κοινωνιολογικῆς σημασίας τῆς Π.

Δ. (1927), Ὑπόμνημα εἰς τὰς φῶδὰς τῶν Ἀναβαθμῶν (1928), μελέτην περὶ τῆς γυναικὸς ἐν τῷ Βίβλῳ (β' ἐκδ. 1940), συμβολὴν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὄρου «ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (1929), Σύνοψιν τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἱστορίας (ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ Κ. Ἐλευθερουδάκη Α' σελ. 321 - 36), Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Π. Διαθήκην (1937), ἔτι δὲ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Π. Δ. ἄρθρων τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ καὶ τῆς Μ. Ἐγκυκλοπαιδείας, ὡς καὶ πολυάριθμα βιβλιογραφικὰ καὶ κριτικὰ σημειώματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Π. Δ. ἐν τοῖς θεολογικοῖς ἡμῶν περιοδικοῖς, μάλιστα δ' ἐν τῇ «Θεολογία»¹ καὶ ὁ Β. Βέλλας, ὅστις ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὰς ἐξῆς πραγματείας: «Εἶναι ὁ ἰθ' ψαλμὸς ἐνιαῖος; (1928), Ἡ Kapporeth καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Kippurim (1930), Ἀνάλυσιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν βιβλίων τοῦ Ναοῦ (1930, 1932), μελέτας περὶ Mal' ak Jahrae (1931), περὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Σουμερίων (1931), τρία χωρία τῆς Π. Δ. (1931), Αἱ σύγγρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Π. Δ. (1932), Τὰ τέκνα παρ' Ἰσραὴλ (1932), Θεὸς καὶ ἱστορία ἐν τῇ Ἰσραηλ. Θρησκείᾳ (1934), Κριτικὴ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου (1932), Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Π. Δ. (1934 - 49), ὁ Ἰσραηλιτικὸς γάμος (1935), Ἡ σημασία τῶν διπλῶν μεταφράσεων παρ' Ο' (1936), Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐθεντία (1937), Τὰ νέα ὄστρακα τῶν Λαχῆς (1939), Ὁ ἀνθρώπος κατὰ τὴν Π. Διαθήκην (1939), Ὁ σεισμὸς ἐν τῇ Π. Δ. (1943) Ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἀμὼς καὶ τὸν Ὡσηὲ (1946) μετέφρασε δὲ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Φλαβ. Ἰωσήπου Κατὰ Ἀπίωνος, ἐφοδιάσας τοῦτο μετὰ εἰσαγωγῆς καὶ παρατηρήσεων (1938). Περὶ τὴν Π. Διαθήκην ἠσχολήθη ἀρκούντως καὶ ὁ πρωτοπρεσβύτερος Κ. Καλλίνικος δημοσιεύσας Εἰσαγωγὴν εἰς τὸν Ψαλτῆρα (1926) καὶ ὑπομνήματα εἰς τὸν Ψαλτῆρα (1930), τὰς Παροιμίας (1934) καὶ τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων (1938), ὡς καὶ παράφρασιν τοῦ Ψαλτηρίου (1925). Εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Π. Δ. ἀναφέρονται καὶ αἱ ἐργασίαι τοῦ Α. Φιλιππίδου Ἡ περὶ μεταγραφῶν θεωρία τοῦ Wutz (1937), Ἡ ἐξέλιξις καὶ σημερινὴ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς προελεύσεως τοῦ σημιτικοῦ ἄλφαβήτου (1928), Συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Βίβλου καὶ περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραὴλ (1938), τοῦ Π. Καρολίδου Περὶ τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης (1908), Παγκόσμιος ἱστορία, Τόμος Γ' (Αἰγύπτιοι καὶ Ἑβραῖοι 1928) κ. ἄ., τοῦ νῦν ἐπισκόπου Ἱερᾶς καὶ Σητείας Διονυσίου Μαραγκοῦδάκη Περὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητος τῶν προφητειῶν τῆς Π. Δ. (Ν. Σιών 1907 κ. ἄ.), τοῦ Δ. Μπαλάνου Ἀπάνθισμα ἐκ τῶν ποιητικῶν τῆς Π. Δ. Βιβλίων (1915), τοῦ Ἀρχιμ. Εὐαγγ. Ἀντω-

1. Τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως εἶναι ἔτοιμα πρὸς δημοσίευσιν ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἡσαϊαν καὶ τὸν Ἐκκλησιαστήν.

νιάδου Ἑρμηνεῖα ἐπιγραφῶν τινων τοῦ Ψαλτῆρος καὶ δυσκόλων ὄρων καὶ φράσεων αὐτῶν (Ἑπετηρίς Ῥιζ. Σχολῆς ἐτῶν 1928-9 καὶ 1929-30).

Περὶ δὲ τὴν ἐπιστήμην τῆς Κ. Διαθήκης ἡσχολήθησαν οἱ ἐξῆς: Ὁ Ἑμμ. Ζολώτας († 1919) ἐδημοσίευσεν «Δοκίμιον ἱστορίας τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τῆς δουλώσεως τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐρμηνευτικῶν σπουδῶν» (1892), Λόγον εἰσιτήριον εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. (1893), καὶ Ὑπομνήματα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν (1904) καὶ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον (Α' τόμος 1906). Ὁ Ν. Λοῦβαρις ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, Εἰσαγωγὴν εἰς τὰς περὶ τὸν Παῦλον σπουδὰς (1919), Παῦλος ὁ Ἀπόστολος Ι. Χρ. (1920), Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν (1920), Ἡ εἰς πνεύματα πίστις κατὰ τοὺς περὶ τὸν Χριστὸν χρόνους (1920), Ἐπιστολῶν Παύλου χαρακτήρ (1921), Ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. (ἐν Γρηγορίῳ Παλαμᾷ 1924), Ἑρμηνεῖαν εἰς τὸν Α' Θεσσαλόν, β' 1—16 (αὐτόθι 1924 καὶ 25), Θρησκευολογία καὶ Κ. Διαθήκη (1926), Ὁ Ἰησοῦς, ἱστορία ἢ μῦθος (Ἑλλην. ἔτος 1929). Ὁ Π. Μπρατσιώτης ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, Συμβολὰς εἰς τὴν βιβλικὴν ἱστορίαν (Α' 1918), Ἡ λεγομένη Θρησκευολογικὴ Σχολὴ (1920), Ὁ δεσμώτης Βαπτιστὴς καὶ ὁ Κύριος (1920), Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ὡς προφήτης (1921), G. Heinrici (Ἑκκλ. Φάρος 1921), Ὁ Ἰουδαϊκὸς ὄχλος ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις (1923), Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν (1923), Αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου καὶ ἡ νεωτέρα κριτικὴ (1924), Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ο' (1925) καὶ πλείστα ἄρθρα ἐν τῷ Ἑγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ καὶ τῇ Μ. Ἑλλην. Ἑγκυκλοπαιδείᾳ. Ὁ Εὐάγγ. Ἀντωνιάδης ἐδημοσίευσεν τὰς πραγματείας: Ὁ ἄγνωστος Θεὸς (1918), Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθήναις (1920), Ἡ ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ ὁμιλία τοῦ Παύλου καὶ ἡ νεωτέρα κριτικὴ (1920), Αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου (1920), Ἑρμηνεῖαν τῶν Πράξεων (6 κεφάλαια 1923), Τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης τοῦ Ἰησοῦ (1935), Τὸ πρόβλημα τῆς Κ. Δ. καὶ ἡ ἐν τῷ παρόντι θέσις αὐτοῦ (1936), καὶ Περὶ θεοπνευστίας (1938). Ὁ Βασ. Ἀντωνιάδης ἐδημοσίευσεν Φιλολογικὰ ἐκ τῆς Κ. Δ. (Ἀθῆναι, τόμος 6) καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ. (1937). Ὁ Στ. Τσακμάκης ἐδημοσίευσεν τὴν διατριβὴν περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως τῶν ἐννοιῶν πνεύματος καὶ ζωῆς (1908), Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν καὶ ἐρμηνεῖαν τοῦ Α' κεφ. αὐτῆς (1920) καὶ Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα (1923). Ὁ Χαρ. Παπαϊωάννου ἐδημοσίευσεν Ὑπόμνημα εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰούδα (1917), Τὸ τέλος τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου, (Θεολογία 1923) καὶ Ἡ Κ. Δ. ὡς ἀνεκαθεν ἀναγινώσκειται ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (Α' 1936). Ὁ Π. Κομνηνὸς ἐδημοσίευσεν ὑπομνήματα εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίαν, εἰς τὰ 5 τελευταῖα κεφ. τῆς πρὸς Ῥωμαίους κ. ἄ. Ὁ Π. Τρεμπέλας ἐδημοσίευσεν Ὑπομνήματα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου (1937) καὶ εἰς τὰς Καθολικὰς ἐπιστολὰς (1941) καὶ πραγ-

ματείαν περὶ θεοπνευστίας (1938). Ὁ Βασ. Ἰωαννίδης ἐδημοσίευσε τὰς πραγματείας Ὁ Ἄπ. Παῦλος καὶ οἱ Στωϊκοὶ (1936), Ὁ μυστικισμὸς τοῦ Ἄπ. Παύλου (1937), Ἡ περὶ χάριτος διδασκαλία τῆς Κ. Δ. (1941), Τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα (Γρ. Παλαμᾶς 1947, σελ. 74 ἐξ) κ. ἄ. Ἐκ τῶν περὶ τὴν Κ. Δ. ἐργασιῶν τῆς περιόδου ταύτης ἄξιαί μνείας καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ ἱστορία τοῦ Μητροπ. Πενταπόλεως Νεκταρίου Κεφαλαῖ (1903), τοῦ Γ. Δέσβου ὁ Ἀ' τόμος τῆς Χριστ. Γραμματολογίας περιέχων Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ. (1904), τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου τὰ ὑπομνήματα εἰς τὰς ἐπιστολάς Ἰακώβου (1913), Ἰούδα (1913), Ποιμαντορικὰς καὶ πρὸς Φιλήμονα τοῦ Παύλου (1912) καὶ Βιβλικὴ ἐρμηνευτικὴ (1907), Θ. Κουντουρᾶ Αἰ πρῶται ἐπιγραφαὶ τῶν Εὐαγγελίων (1914), Ἀρχιμανδρ. Γ. Βασιλάκη Ἐξήγησις τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακώβου (1901), τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ Ἡ κοινὴ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν Ἁγίων Γραφῶν κατὰ Σομπολέβσκη (1909), ὁ Πόντιος Πιλάτος (1918), τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου τὸ Λεξικὸν τῆς Κ. Διαθήκης (1910), τοῦ Κ. Καζαντζῆ Ἱστορία ἢ μῦθος; καὶ Συμβολὴ εἰς τὸν βίον τοῦ Ι. Χριστοῦ (1933), τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Θεοφ. Σπυροπούλου, Ὁ Βίος καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (1932), τοῦ νῦν Μητροπολίτου Κερκύρας Μεθοδίου Κοντοστάνου, Ὁ Βίος τοῦ Ι. Χριστοῦ (Α' 1934), τοῦ νῦν Ἐπισκόπου Κορυτσᾶς καὶ καθηγητοῦ Εὐλογίου Κουρίλα Περὶ τῶν Ἀλβανικῶν μεταφράσεων τῆς Π. Διαθήκης (Ἀλβανικαὶ Μελέται), τοῦ Β. Στεφανίδου Αἰ ἀρχαὶ τῆς κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. (Θεολογία 1924) καὶ αἱ περὶ τῶν πειρασιῶν τοῦ Κυρίου μικραὶ πραγματεῖαι τοῦ Μητροπολίτου Ἐδέσσης Παντελεήμονος (Χριστ. Γράμματα (1940) καὶ Ἀνδρ. Παπαγεωργακοπούλου (1947).

Περὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, ὁ κλάδος τῆς ὁποίας πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκαλλιστηθή παρ' ἡμῖν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἡσυχολήθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, μετὰ τὸν Ἀ. Διομ. Κυριακὸν († 1923), ὅστις ἐδημοσίευσεν ἄλλα τε καὶ τρίτομον Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν (1897-8), Πατρολογίαν (1938) καὶ Θεολογικὰς Διατριβὰς (1898), εἴπερ τις καὶ ἄλλος ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος¹ († 1938), δημοσιεύσας πλεῖστα ὄσα, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι τὰ ἐξῆς: Ἱστορικαὶ μελέται (1906), Κύριλλος ὁ Λούκαρις (β' ἔκδοσ. 1939), Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσσίας κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα (1907), Πρῶται σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ λατίνων μετὰ τὴν ἄλωσιν (1908), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων (1910), Σαμουὴλ Καπασούλης (1912), Ἐκ τῆς ἐκκλησ. Ἱστορίας τῆς Κύπρου (1912).

1. Περὶ αὐτοῦ βλέπε πρὸς τοὺς ἄλλοις τὸ τεῦχος ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐορτασμὸς ἐπιστημονικῆς δράσεως Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ρώση καὶ Μεσσωρᾶ (1934) καὶ ἐπιμνημοσύνης λόγους καὶ ἀρθρα τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογίας κ. ἄ. ἐν περιοδικῷ «Θεολογία» 1938 σ. 359—408.

Ἱστορία τῆς Ριζαρείου Σχολῆς (1919), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Α' 1920), Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ ἐν Ἀμερικῇ (1920), Οἱ νεομάρτυρες (β' ἔκδ. 1934), Τὸ Σύμβολον τῆς Β' Οἰκουμ. Συνόδου (1924), Τὸ ζήτημα περὶ τοῦ κύρους τῶν Ἀγγλικῶν χειροτονιῶν (1925 μεταφρ. ἀγγλιστί), Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ διαμαρτυρομένων ἀπὸ Ἱεραίου β'—Κυρίλλου Λουκάρεως (1927), Φύσις καὶ χαρακτὴρ τῆς Οὐνίας (1928), Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν (1928), Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1929), Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης (1932 μεταφρ. καὶ ἀγγλιστί), περὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἀγίων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (1934), Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (1935), Grundzüge der Geschichte der Orthodoxen Kirche (Ekklesia 1939), Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, Μελέτιος ὁ νέος (1935), Ἡ κατάστασις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα (1937), Ὁ Ἅγιος Γεράσιμος ὁ νέος (1941), Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας (1940) καὶ πολυάριθμοι πραγματεῖαι ἐν διαφόροις περιοδικοῖς καὶ δὴ καὶ τῇ Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Ὁ Γ. Δέρβος ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, Ἱστορικὴν μελέτην περὶ τῶν αἰτίων τῆς καταπολεμήσεως τῆς Καθολ. Ἐκκλησίας καὶ περὶ τοῦ χρηματίσαντος πρώτου Ἐπισκόπου Ἀθηνῶν (1913). Ὁ καθηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Β. Στεφανίδης ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὰς ἐξῆς πραγματείας: Παπίας ὁ Ἱεραπόλεως (1906), Ἡ ἀπολογία τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουὴλ τοῦ Χαντζερῆ (1908), Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως (Byz. Zeitschrift 1905, 1907), Οἱ πρῶτοι μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνοι τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου καὶ ἡ γένεσις τοῦ Γεροντισμοῦ (Ἐκκλησ. Ἀλήθ. 1915), Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν καὶ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον (1921), Ἐρευναι περὶ τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας (1923), Ὁ Ρώμης Ἰούλιος ὁ Α' ἐν τῇ ἔριδι τοῦ ἀρειανισμοῦ (1924), Οἱ Πάπαι Φήλιξ ὁ Γ' καὶ Λέων ὁ Α' ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους (Ἐπετηρὶς Βυζ. Σπουδῶν 1924), Ὁ Ρώμης Ἰννοκέντιος ὁ Α' ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ πρωτείου (1926), Περὶ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (1926), Αἱ ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει σχέσεις τῆς ἐκκλησίας καὶ πολιτείας καὶ ἡ νεαρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνστ. Δούκα 1065 (Byz. Zeitschr. 1930), Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων (Ἐπετηρ. Βυζ. Σπουδῶν 1931), Ὁ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος ὁ Λέσβιος (1934), Das Mönchtum in Geschichte und Gegenwart (Ekklesia 1939), Die Geschichtliche Entwicklung der Synoden des Patriarchats von Konstantinopel (Zeitschr für Kirchengeschichte 1936), Διορθώσεις εἰς τὸ Α' κεφ. τῆς ἐκκλησ. ἱστορίας τοῦ Σακράτους (1941) καὶ Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (1948). Ἐπίσης περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ κυρίως περὶ τὴν μελέτην σπουδαίων ἀνδρῶν τῆς τουρκοκρατουμένης ἐλληνικῆς Ἐκ-

κλησίας, ὡς καὶ περὶ τὴν ἐκδοσιν ἀνεκδότων αὐτῶν ἔργων ἠσχολήθη μετὰ πολλοῦ ζήλου ὁ Κ. Δυοβουνιώτης († 1943)¹, δημοσιεύσας, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τὰς πραγματείας Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος (1914), Καλλίνικος Β΄ Πατριάρχης Κωνσταντίας (1916), Θεοδόσιος ὁ Ζυγομαλάς (1923), Συμμετοχὴ τοῦ Κωνσταντίας Ἐπιφανίου εἰς τὴν καταδίκην τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου (1926), Γ. Καλύβας (1929), Ὁ Ἀθηνῶν Ἀνθιμος καὶ πρόεδρος Κρήτης, ὁ ὁμολογητὴς (1932), Αἱ ἐκκλησ. εἰδήσεις τῶν βραχέων χρονικῶν τοῦ Σπ. Λάμπρου (1935), Ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ ἐδημοσίευσεν ἄλλας τε πραγματείας καὶ περὶ Μαξίμου τοῦ Ἑλλήνος (1913), Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου (1920, Ἡ ἀνθελληνικὴ μονορροδοξία τῶν Ρώσων τοῦ 19 αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικός (1947)². Ὁ Ἀδ. Διαμαντόπουλος ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τὰς πραγματείας Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδος (1899), Ἡ περὶ Ἀκαθίστου ἀληθία (1912), Σίλβεστρος ὁ Συρόπουλος καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου (1923), Ἀπόπειραι πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 19 αἰῶνα (1924), Ἡ Δ΄ ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμ. Σύνοδος (1938). Ὁ Μητροπολίτης Διδυμοτείχου Φιλάρετος Βαφείδης († 1933) ἐδημοσίευσεν τρίτομον Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, Περὶ Συνόδων (1927), περὶ τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης (1929), περὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (1931) καὶ περὶ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας (1932) καὶ ἄλλας διαφόρους ἱστορικὰς πραγματείας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀληθεία, Γρ. Παλαμᾶ κ. ἄ. Ὁ τότε Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Μακάρ. Χρυσανθὸς Φιλίππιδης ἐδημοσίευσεν, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ μεγάλην ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος (1936), βραδύτερον δὲ καὶ δύο πραγματείας περὶ Βησσαρίωνος (1939 καὶ 1946) καὶ Ἐκκλησία καὶ Πολιτισμὸς ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῇ (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθ. 1940), ὡς καὶ Οἱ γενικοὶ κανονισμοὶ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ΤΕ καὶ τοῦ οἴκουμ. Πατριαρχείου (1946). Ὁ Ἀμ. Ἀλιβιζᾶτος ἐδημοσίευσεν, σὺν τοῖς ἄλλοις, Ἡ θέσις τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν ἀπολογίαν τοῦ Ἰουστίνου (Ν. Σιδὼν 1910), Τὸ αἷτιον τῶν περὶ τοῦ Πάσχα ἐρίδων τοῦ β' αἰῶνος (1911), Ad. Harnack (1931 μετεφρ. καὶ γερμανιστί). Ὁ Δ. Μπαλᾶνος ἐδημοσίευσεν τὰς πραγματείας: Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Κοραῖ (1920), Λουκιανὸς ὁ μάρτυς καὶ Λουκιανὸς ὁ ἀποσυνάγωγος (1932), Ὁ Ἀδ. Κοραῖς περὶ ἐκκλησίας καὶ κλήρου (1933). Ὁ Κλήμης Καρναπᾶς ἐπραγματεύθη περὶ Ἰακώβου τοῦ Πατμίου ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων πηγῶν (1900). Ὁ ὑπὲρ πατρίδος πεσὼν († 1912) ὑφηγητὴς Χρ. Μακροῦς ἐδημοσίευσεν Ἡ Δι-

1. Ὁρα Ἰ. Καρμίρη Μνημόσυνον Κωνστ. Δυοβουνιώτου (1945).

2. Τοῦ αὐτοῦ εὐρίσκαται ὑπὸ τὰ πιεστήρια μεγάλη μονογραφία περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ.

δαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων καὶ τὸ ἀρχαῖον ἐκκλησ. πολίτευμα (1910), Ἡ θέσις καὶ σημασία τοῦ Εὐσεβίου διὰ τὴν ἐκκλησ. ιστοριογραφίαν (1911). Ὁ Ἐπίσκοπος Κορυθαῖος Εὐλόγιος Κορυθαῖος ἐπραγματεύθη περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀθωνικοῦ ἀσκητισμοῦ (1929) καὶ περὶ Γρηγορίου Ἀργυροκαστροῦ (1935). Ὁ Μητροπολίτης Μεσσηνίας Πολύκαρος Συνοδικὸς ἐπραγματεύθη πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ περὶ Κ. Οἰκονόμου (1911). Ὁ Ἀρχιμ. Τερών Κοτσώνης ἐπραγματεύθη περὶ τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν κατακομβῶν (1939) καὶ περὶ ἀμοιβῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ κλήρου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ (1940). Ὁ Γ. Κονιδάρης ἐδημοσίευσεν πρὸς τοὺς ἄλλοις: Αἱ Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1934), Ἡ ἐθνικιστικὴ Γερμανία ἐκκλησιαστικῶς (1934—1937), Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1938), Ἐπίτομος ἐκκλησ. ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1938), Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1940) καὶ πολλὰ ἄρθρα ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Ὁ Α. Φυτράκις ἐπραγματεύθη περὶ τῆς πίστεως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (1945), Περὶ τῶν ἰδεωδῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν δ' αἰῶνα (1945) καὶ περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν ἐν Λουγδούνῳ μαρτύρων (1941). Ὁ Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης ἐδημοσίευσεν ἱστορικὴν μελέτην περὶ τῆς ἐορτῆς τῆς Ὑπαπαντῆς (Κων/πολις 1941). Περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος ἐπραγματεύθη ὁ Νεκτάριος Κεφαλαῖος (1912—13). Περὶ δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος ἠσχολήθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἰδιαίτερος ὁ Μ. Γεδεών, Ἐγγράφα πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ περὶ Βουλγαρ. ζητήματος (1908) καὶ ὁ Ἀρχιμανδρ. Ἐμμ. Καραπᾶθιος (Θεολογία 1925 καὶ 1937—38).

Εἰδικώτερον περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἠσχολήθη εἷ τις καὶ ἄλλος ὁ Μ. Γεδεών (+1942), δημοσιεύσας πολυαρίθμους μονογραφίας καὶ πραγματείας, οἷαι εἶναι Οἱ πατριαρχικοὶ πίνακες, Κανονικαὶ διατάξεις, Περὶ τῶν προνομίων, Θρακικαὶ ἱστορίαι, Ἀρχεῖον ἐκκλησ. ἱστορίας, Χρονικὸν τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ, Χρονικὸν τῆς Πατριαρχ. Ἀκαδημίας, Παιδεία καὶ πτωχεία, Γρηγορίου τοῦ Ε' διάδοχοι, κ. ἄ., ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Ν. Ἐλευθεριάδης, μάλιστα ἐν ταῖς «Ἀνατολικαῖς μελέταις» αὐτοῦ (1909), ὁ Β. Στεφανίδης (βλ. ἄνωτέρω), ὁ Μητροπολίτης Βερροῖας Καλλίνικος Δελλικάνης, δημοσιεύσας πρὸς τοὺς ἄλλοις τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχ. Ἀρχιεπισκοπικοῦ σφζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα (1904) καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου, δημοσιεύσας ἐπίσημα καὶ ἐμπιστευτικὰ ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου (1933—35), ὁ Γ. Κονιδάρης (βλ. ἄνωτέρω) καὶ ὁ Π. Παναγιωτάκος δημοσιεύσας προσφάτως μονογραφίας περὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ

Θρόνου (1948). Περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τῶν ἱερῶν αὐτοῦ προσκυνημάτων ἠσχολήθησαν, πρὸς τῷ Χρυσοστόμῳ Παπαδοπούλῳ (βλ. σ. 106), καὶ ὁ νῦν Μακαρ. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Τιμόθεος Θέμελης, δημοσιεύσας δίτομον ἔργον περὶ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν μνημείων αὐτῆς (1932) καὶ μελέτην περὶ τῆς ἑκατονταετίας τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ ὁ Ἀρχιμανδρίτης Κάλλιστος Μηλιαρᾶς, διευθυντῆς τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών», δημοσιεύσας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ ἐκτενέστατον ἔργον. Οἱ ἅγιοι τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δικαιώματα τοῦ Ἔθνους (1928). Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας ἠσχολήθη, πρὸς τῷ Χρυσοστόμῳ Παπαδοπούλῳ (σ. 106) καὶ ὁ Γ. Μαζαράκης, οὗτινος ἐδημοσιεύθη πῶ 1932 τὸ ἔργον Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κ.ἄ. Περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας ἠσχολήθη κυρίως ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, δημοσιεύσας μακρὰν πραγματείαν ἐν τῇ Μ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ καὶ καταλιπὼν ἀνέκδοτον ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας. Ὁ αὐτὸς ἠσχολήθη περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἐκκλησιῶν Κύπρου (βλ. σ. 106), Βουλγαρίας, Σερβίας καὶ Ρουμανίας. Περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἠσχολήθη μάλιστα ὁ νῦν ἐπίσκοπος Κυθωνιῶν Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης (περὶ τῶν συνόδων Γερολάμου Λάντο 1933, περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας) καὶ ὁ Ν. Παπαδάκης (ἱστορία Ἐκκλησίας Κρήτης 1936), περὶ τὴν τῆς Κερκύρας ὁ Σπ. Παπαγεώργιος (1920). Περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρτης ἠσχολήθη ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, περὶ τὴν τῆς Χίου ὁ Ἀρχιμ. Ἰ. Ἀνδρεάδης (1941), περὶ τὴν τῆς Λακωνίας ὁ Ἀρχιμ. Μελέτιος Γαλανόπουλος (1939), περὶ τὴν τῆς Τήνου ὁ Λ. Φιλιππίδης (1916), περὶ τὴν τῆς Ἀνδρου ὁ Π. Πασχάλης, περὶ τὴν τῆς Σκιάθου ὁ Ἰ. Φραγκούλας κ. ἄ.

Ἐπίσης ἠσχολήθησαν εἴτε ἀμέσως εἴτε ἑμμέσως περὶ ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ οἱ Βυζαντιολόγοι Σπ. Λάμπρος, Π. Καρολίδης, Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Ἰ. Παπαδόπουλος, Β. Μυστακίδης, Ν. Βέης, Κ. Ἀμαντος, Φ. Κουκουλές, Δ. Πασχάλης, Μ. Βολωνάκης, Ἀ. Ὁρλάνδος, Α. Ξυγγόπουλος, Ν. Τωμαδάκης κ. ἄ.

Περὶ τὴν ἱστορίαν σπουδαίων Μονῶν ἠσχολήθησαν οἱ Χρυσ. Παπαδόπουλος (Μονὴ Σταυροῦ Ἱεροσολ.), Μ. Γεδεών, Γ. Σμυρνάκης, Π. Καρολίδης, Μελετ. Μεταξάκης, Γ. Σωτηρίου, Εὐλόγιος Κουρίλας (Ἀγ. Ὄρος), Ἰ. Φωκυλίδης (Ἰ. Λαύρα Ἀγ. Σάββα), Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Ἐμμ. Παντελάκης, Θ. Βολίδης, Ἀγ. Ζάχος (Σινᾶ), Δαμ. Ἀποστολίδης (Ἰ. Μονὴ Λαύρας), Κλ. Κοικιλίδης (Μοναὶ Παλαιστίνης), Μελ. Σακελλαρόπουλος (Μονὴ Ἀγ. Τεσσαράκοντα Σπάρτης), Ἰωακείμ Μαρτιμιανός (Ἰ. Μονὴ

Προδρομοῦ Μοσχοπόλεως), ᾠθ. Λαυρέντιος (Μεγ. Λαύρα ᾠθ. Ὄρους), ᾠθ. Ζεκιήλ Βελανιδιώτης (Μοναὶ Πίνδου κλπ.), Δ. Λουκάκης (Μεσσηνίας), Γ. Σωτηρίου καὶ Ι. Παπασωτηρίου (Μετέωρα) κ.ἄ.

Περὶ δὲ τὸν καταρτισμὸν καὶ τὴν δημοσίευσιν κατὰ λόγων χειρογράφων κλπ. σπουδαίων μοναστηριακῶν καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν ἠσχολήθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, πρὸς τοῖς μὴ θεολόγοις λογίοις, ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ἐκδοὺς μόνος κατάλογον τῶν κωδίκων τῶν Μεγ. Λαύρας, μετὰ δὲ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀρκαδίου κατάλογον τῶν κωδίκων τῆς Ἱ. Μονῆς Βατοπεδίου, ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, ὁ Παπαγεωργίου Ἀνδρ. κ.ἄ.

Περὶ τὴν Πατρολογία καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Ἑκκλῆσιολογία ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἠσχολήθησαν μάλιστα οἱ ἑξῆς: Ὁ Γ. Δέρβος († 1924) ἐδημοσίευσεν τρίτομον Χριστ. Γραμματολογίαν (1904—10). Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος ἐδημοσίευσεν, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ μονογραφίας περὶ Διονύσου Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας, Φωτίου, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρως (β' ἔκδ. 1940), Δοσιθέου τῶν Ἱεροσολύμων, Ἀπ. Μακράκη (1940) κλπ. Ὁ Δ. Μπαλαῖνος ἐδημοσίευσεν μονογραφίαν περὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου (1922), μελέτας περὶ πολυτελείας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (1922), περὶ τοῦ πῶς παρηγοροῦν τοὺς πενθοῦντας οἱ πατέρες (1928), περὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τῆς ἐποχῆς των (1926), περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐκκλῆσιολογικοῦ Εὐσεβίου (1934 μεταφρ. καὶ γερμαν.), περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἱ. Κασσιανοῦ περὶ χάριτος (1936), περὶ Μακράκη (1920), περὶ Κ. Οἰκονόμου (1932), περὶ Θ. Φαρμακίδου (1936) περὶ Ἀλεξ. Λυκούργου (1923), Πατρολογία (1930) καὶ Μεγάλαι μορφαὶ τῆς Ἐκκλησίας (1942). Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης ἐδημοσίευσεν πραγματείας περὶ Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Μελετίου Ἀθηνῶν, Νικηφόρου Θεοτόκη, μελετίου Συρίγου, Μητροφάνους Κριτοπούλου, περὶ διδασκόντων καὶ διδασκομένων κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον κ.ἄ. Ὁ Σ. Κουγέας ἐπραγματεύθη περὶ τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα (1913) καὶ ὁ Ἱεζεκιήλ Βελανιδιώτης περὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρως (1906). Ὁ Ἱ. Φωκυλίδης περὶ τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Φιλοσόφου, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ κ.ἄ. Ὁ Μ. Δασκαλάκης ἐδημοσίευσεν τὰς μελέτας Die eklektischen Anschauungen des Klemens von Alexandria (1908) καὶ Μαριέλλος ὁ Ἀγκύρας (1910). Ὁ Ἀδ. Διαμαντόπουλος ἐδημοσίευσεν μονογραφίας περὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρως κ.ἄ. (βλ. καὶ σελ. 107). Ὁ Κ. Μπόνης ἐδημοσίευσεν: Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σφριζόμενα μετὰ προλόγου (1937), Προλεγόμενα εἰς τὰς Ἐκκλησιαστ. διδασκὰς τοῦ Ξιφιλίνου (1937), Ἰωάννης Ξιφιλίνος καὶ ἡ ἐποχὴ του (1938), Ἡ φίλια κατὰ τὸν Μ. Φώτιον (1938) κ. ἄ. Ὁ ὅλως προόρως ἐξεληθὼν τοῦ βίου Ἰω. Φραγκοῦ-

λης († 1942) ἔγραψε *Der Begriff des Geistes bei Klemens Alexandrinus* (1936), Ἡ συμβολικὴ τῶν ἀριθμῶν παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρῷ καὶ πολλὰ πατρολογικὰ ἄρθρα ἐν τῇ *Θρησκευτ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* καὶ μετέφρασε τὸν Ἀπολογητικὸν τοῦ Τερτυλλιανοῦ (1936). Πατρολογικοῦ περιεχομένου μονογραφίας ἀξιολόγους ἐδημοσίευσαν καὶ ὁ μετὰ ταῦτα Οἰκουμενικός Πατριάρχης Βασίλειος Γεωργιάδης περὶ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου Θεολόγου (1903 καὶ 1904), ὁ Γρηγ. Παπαμιχαήλ περὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ (1912), ὁ Σπ. Αγαποπάτης περὶ Γερμανοῦ τοῦ Β΄ Πατριάρχου Κωνσταντινίδης καὶ Νικαίας (1913) καὶ ὁ νῦν Μητροπολίτης Κορινθίας Μιχαήλ Κωνσταντινίδης περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου (1937). Ἐπίσης ἄξια μνείας ἐνταῦθα ἡ *Φιλοσοφία τῶν Πατέρων τοῦ Κ. Λογοθέτου* (1930), αἱ πραγματεῖαι τοῦ πρώην Μητροπολίτου Παραμυθίας Ἀθηνάγορου περὶ τοῦ συγγραφέως τῶν εἰς τὸν Ἀρεοπαγίτην Διονύσιον ἀποδιδόμενων συγγραμμάτων, κ. ἄ., τοῦ Π. Τρεμπέλα Ὁ Χρυσόστομος ὡς ἱεροκλήρυξ, τοῦ Κλ. Στρατιώτου, Ἡ ποιμαντικὴ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Π. Μπρατσιώτου, Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα (β΄ ἔκδ. 1939), Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπιβίωσις τῶν τριῶν ἱεραρχῶν (1938), Φ. Κουκουλέ, Αἱ παιδαγωγικαὶ δόξαι τοῦ Μ. Βασιλείου (1907), τοῦ Ἀρχιμ. Θεοφυλάκτου Παπακωνσταντίνου, Αἱ πραγματεῖαι περὶ Μ. Ἀθανασίου καὶ Μ. Βασιλείου (1931), τοῦ Εὐαγ. Μιχαηλίδου περὶ Εὐτυχίου τοῦ Ἀλεξανδρείας, τοῦ Β. Ἐξάρχου Παιδαγωγικαὶ γνῶμαι τοῦ Μ. Βασιλείου (1930), Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων (νεοελληνικὴ ἀπόδοσις 1947), τοῦ Δ. Μωραΐτου Μία ἀρχαία χριστιανικὴ παιδαγωγικὴ πραγματεία (1939) καὶ Ἰω. Χρυσοστόμου περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα (1940), τοῦ Ἀ. Φυτράκι Αἱ κοινωνικαὶ ἰδέαι Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας (1935) καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες κατ' Ἰσίδωρον τὸν Πηλουσιώτην (1937) καὶ τοῦ Ἀρχιμ. Βαρν. Τζωρτζάτου Ἡ περὶ Ἀγ. Γραφῆς διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (1947).

Ἰδιαιτέρως δὲ περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν ὕμνογραφίαν ἠσχολήθησαν ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς († 1913)¹ δημοσιεύσας πολλὰ ἐν ἑλληνικοῖς τε καὶ γερμανικοῖς καὶ ρωσικοῖς περιοδικοῖς καὶ εἰς αὐτοτελεῖς πραγματείας, οἵτι εἶναι εἰς ὕμνος τοῦ Πατριάρχου Φωτίου, Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος, οἱ Ρῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Φώτιος (1903) κ. ἄ., οἱ φιλόλογοι, Ἐμμ. Πεζόπουλος καὶ Ἐμμ. Παντελάκης καὶ ὁ πρώην Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης († 1947), δημοσιεύσας πολλὰς πραγματείας καὶ ἀνεκδότους ὕμνους ἐν τῇ Θεολογίᾳ,

1. Ὁρα Γρ. Παπαμιχαήλ Ἀ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς (1913).

Νέα Σιών Γρηγορίῳ Παλαμᾷ, Ἐπετηρίδι Βυζ. Σπουδῶν, καὶ δὴ καὶ αὐτοτελῆ ἔργα, οἷα τὸ Εἰσμολόγιον, τὸ Θεοτοκάριον κ. ἄ., Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὕμνογραφίᾳ κ. ἄ.. Ὁ Ἀρχιμανδρ. Ζαχαρίας Λιανᾶς, ἐπραγματεύθη περὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (1935) καὶ περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας (1939).

Περὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν ἠσχολήθησαν ὁ Γ. Λαμπάκης (†1912), οὐ μόνον ἰδρύσας τὴν «Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν» καὶ τὸ «Δελτίον τῆς Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρίας» καὶ μεριμνήσας πλεῖστον ὅσον περὶ τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως ἀφθονωτάτων ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ δημοσιεύσας οὐκ ὀλίγας πραγματείας, οἷα αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Μοῆν Λαφνίου, Mémoires sur les antiquités chrétiennes, Οἱ ἐπτά ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως (1907) κ. ἄ., ὁ Γ. Δέροβος δημοσιεύσας «Ἐγχειρίδιον Χριστ. Ἀρχαιολογίας» (1913), οἱ βυζαντινολόγοι Κ. Ζησίου, Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Ν. Βέης, Ἀ. Ὁρλάνδος, Α. Ξυγγόπουλος κ. ἄ. (βλέπε Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν) καὶ πρὸ παντὸς ὁ Γ. Σωτηρίου, διενεργήσας πολλαχοῦ ἀνασκαφάς, μελετήσας μετὰ τῆς συζύγου του ἐνδελεχῶς καὶ συστηματικῶς, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, καὶ περιγράψας τὰ βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα, μάλιστα δὲ τὰ ἐν Ἑλλάδι καὶ δημοσιεύσας πολυαριθμούς διατριβὰς καὶ μονογραφίας, ὧν αἱ κυριώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ, Τὸ ὄραριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ Ἀνατολ. Ἐκκλησίᾳ, Ἀνασκαφαὶ τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Διονυσίου παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον, Ἀνασκαφαὶ τοῦ ἐν Θήβαις Βυζαντ. ναοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, La sculpture sur les bois dans l'art Byzantin, Ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, Ἡ Μοῆν τῆς Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι, Σειρὰ μελετῶν τῶν Θεσσαλικῶν μνημείων ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, Νεώτερος Καλὸς Ποιμὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, Ἡ Χριστ. κατακόμβη τῆς Μήλου, Ἡ Τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Τριῶν Ἰεραρχῶν, Αἱ μοναὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐθνικὴ αὐτῶν δρᾶσις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Die Byzantinische Malerei des XII Jahrhunderts in Griechenland, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Κεϊμήλια Ἰωαννίνων, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν, Κεϊμήλια τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου, Ὁ Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας καὶ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία (Α' 1942). Ὁ αὐτὸς μετέχει μετὰ τῶν καθηγητῶν Η. Lietzmann καὶ Ν. Βέη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπείας τοῦ χορηγία τοῦ Δ. Τζιρακοπούλου ἐκδιδομένου Corpus der Griechisch-schchristlichen Inschriften von Hellas. Τέλος ἄξια μνείας ἐνταῦθα αἱ ἐργασίαι τοῦ Π. Τρεπέλα περὶ τῶν Κατακομβῶν (Ἐναίσιμα βιβλίου Χρυσόστ. Παπαδοπούλου καὶ περὶ τοῦ Ὁρφῆος ἐν τῇ Παλαιοχριστιανικῇ τέχνῃ (Ἐπετηρὶς Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρίας, 1935), τοῦ Ν. Καλογεροπούλου Μεταβυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τέχνη, Τὸ Πελοποννησιακὸν ἐργαστήριον καὶ οἱ εἰκονογράφοι Μόσχου κ. ἄ. καὶ τοῦ Ἱερω. Κοτσώνη, Τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ Σταυροῦ (1939).

(Συνεχίζεται)